

**DELHI UNIVERSITY
LIBRARY**

DELHI UNIVERSITY LIBRARY

Cl. No. P151x2:1 G1

Date of release for loan

Ac. No. 72801

This book should be returned on or before the date last stamped below
An overdue charge of one anna will be charged for each day the book is
kept overtime. *

- 9 JUL 1965			
19 JUL 1965			
31 JUL 1965			

PRAKRTA-PRAKASA

OF

VARARUCHI

with Bhāmaha's Commentary Manoramā

Edited with

Translation, Introduction, Glossary etc.

BY

Dr. P. L. VAIDYA

M.A., (Cal.); D. Litt (Paris)

*Professor of Sanskrit & allied Languages
Fergusson College, Poona*

POONA

THE ORIENTAL BOOK AGENCY

1931

All rights reserved by the publisher

61

*Printer : S. R. Sardesai, B.A., LL.B., Navin Samarth Vidyalay:
Samarth Bharat Press, 947 Sadashiv Peth, Poona 2.*

*Publisher : Dr. N. G. Sardesai, L. M. & S., Manager, Oriental Bo
Agency, 15, Shukrawar Peth, Poona 2.*

A Prefatory Note ON GRAMMARIANS OF PRAKRIT LANGUAGES

PROFESSOR E. B. COWELL's edition of वरस्वीं's प्राकृत-प्रकाश, published at Hertford, England (first edition, 1854 ; second edition, 1868), was the first book on Prakrit grammar. Since then several editions of this work and several other works on the subject appeared in India and elsewhere, and still Cowell's text and translation of the प्राकृतप्रकाश, in the same form or in a slightly altered form, was constantly in demand. When, therefore, Dr. N. G. Sardesai of the Oriental Book Agency, Poona, asked me if I could prepare for him an edition of the work, based upon Cowell's material and translation and suited to Indian conditions, I gladly accepted the offer, as I thought it would make a handy grammar of Prakrit within easy reach of our University student who is now taking greater interest in the study of Prakritic languages than ever before.

Two interpretations of the word प्राकृत have been so far suggested by scholars. One is the original language of the people and the other the language or languages derived from प्रकृति which is Sanskrit. Without going deeper into the question I would state here the pros and cons of both the views.

Those who hold that प्राकृत is the original language of the people say that the word प्रकृति must mean origin and not Sanskrit ; for, the word Sanskrit suggests refinement, improvement, systematisation. In fact Sanskrit language was a refined language and came out of the origin^{to}

Prakrit—language of the people. As the Sanskrit language was adopted by writers, it became popular with the learned but it ceased to be the *lingua franca* of the people. The Prakrit works had, therefore, to be specially written for those who did not understand Sanskrit. Can we ever believe that the language which is not understood by women and children and such others is the original language, the mother tongue, of a people?

The other view is that the Prakrits are languages derived, degenerated from, or akin to, Sanskrit. The view is based upon the interpretation of the word प्राकृत as given by grammarians like हेमचन्द्र, viz., प्रकृतिः संस्कृतम्, तत्र भवति आगतं वा प्राकृतम्. There are also other reasons to support this interpretation. In the first place more than 95 per cent words in the vocabulary of Prakrit works are traced to their Sanskrit origin; secondly, there are some grammars of Prakrit like those of Hemachandra and Kramadis'vara which are supplements of their Sanskrit grammars; and thirdly, all grammars of Prakrit are written in Sanskrit language. All these facts, they say, go to prove that Sanskrit must be the origin of all Prakrit languages.

Against this view it may be urged that although more than 95 per cent words in Prakrit literature can be traced to their Sanskrit origin, what of the remaining 5 per cent words which cannot be so traced? They are clearly the relics of the original language of the people from out of which a large number of words might have been admitted into the fold of the refined Prakrit language. Can we say with reference to these words, प्रकृतिः संस्कृतम्, तत आप्राकृतम्?

It will be seen that the grammarians' explanation of the word प्राकृत cannot be so easily admitted as is thought by some scholars. To me it appears that the grammarians never concerned themselves with the question of the origin of the Prakrit languages. Their main business was

give a convenient treatment of a language in which there was already a vast literature and which, being the vehicle of thought of uncultured persons like women, children and others, had a good future before it. In order to give a grammatical treatise of this language they took the model of works on Sanskrit grammar, such as पाणिनीय, कात्त्व, कालाप, हैम etc., and using the terminology already made popular by these works, they composed their grammars of Prakrit. In doing so they used the word प्रकृति, not necessarily in the sense of 'origin', but rather in the sense of 'base'. It will be better to keep in mind हेमचन्द्र's explanation, प्रकृतिः संस्कृतम्, तत्र खं तत आगतं वा प्राकृतम्, and then compare the following passages in which the word प्रकृतिः is clearly used in the sense of base :—

(a) (1) प्रकृतिः शौरसेनी—वररुचि, x. 2.

अस्याः पैशाच्याः प्रकृतिः शौरसेनी । स्थितायां शौरसेन्यां
पैशाचीलक्षणं प्रवर्त्तयितव्यम् ।—भामहत्रृति on x. 2.

(2) प्रकृतिः शौरसेनी—वररुचि, xi. 2.

(3) प्रकृतिः संस्कृतम्—वररुचि, xiii. 2.

(b) The following passages from हेमचन्द्र's grammar are also interesting in this connection :—

(1) संस्कृतानन्तरं च प्राकृतस्यादुशासनं सिद्धाध्यमानसंस्कृतयोनिरेत तस्य
लक्षणं न हु देश्यस्येति ज्ञापनार्थम्—हेमचन्द्र on VIII. i. 1.

(2) गोणादयः शब्दा अनुक्तप्रकृतिप्रत्ययलोपागमवर्णविकारा चहुलं निपा-
त्यन्ये—हेमचन्द्र on VIII. ii. 174.

(3) एते चार्यैदीशीपु पतिता अपि अस्माभिर्यात्वादेशीकृताः, विविधेषु प्रत्ययेषु
प्रतिभन्नामिति । तथा च, वज्जरिओ कथितः । वज्जरिउण कथयित्वा, वज्जरर्ण
कथनम् । वज्जरन्तो कथयन् । वज्जरिअव्वं कथयितव्यम् । इति रूपसहस्राणि
सिद्धान्ति । संस्कृतस्यादुत्पच्च प्रत्ययलोपागमादिविधिः । हेमचन्द्र on VIII. iv. 2.

It will be clear from the above citations that much importance cannot be attached to the interpretation प्रकृतिः संस्कृतम् as throwing light on the origin of Prakrit languages. At the same time it is impossible to ignore the fact that more than 95 per cent words of the Prakrit vocabulary can be traced to their Sanskrit origin. What I want to

point out is that Prakrit languages may not necessarily be regarded as languages *derived* from Sanskrit, but may have been the original languages of the people, from out of which Sanskrit language, systematised by grammarians and made a literary vehicle by learned scholars and cultured classes, may have come into being; and the Prakrit grammarians made use of this refined Sanskrit language as the base for the grammatical treatment of these Prakrit languages.

The original Prakrit languages must have developed in course of time into several dialects which recorded influences of vocal organs and, other conditions governing the phonetics. Of all such dialects the one generally known as माहाराष्ट्री in वरस्चि or प्राकृत in हेमचन्द्र became the standardised and literary Prakrit, while the remaining dialects remained mere *patois* for a considerable time. Even these *patois* developed into sub-dialects with the result that the main dialect became in a way standardised and set. It is in this way that several *patois* of the standardised Prakrit came to be known as separate languages, such as, शौरसेनी, मागरी, पैशाची, अर्धमागरी, चूलिकापैशाची, अपर्यंश etc. It is a well-known fact that अपर्यंश has several sub-dialects.

There existed divergent views from very early times about the treatment of Prakrit grammar in the minds of grammarians who are now classified into two schools. The eastern school of Prakrit grammarians claims its descent from old writers of hoary antiquity such as शाकल्य, भरत and कोहल. The best representative of this school is वरस्चि who is followed by कमदीश्वर, लङ्केश्वर, रामशर्मतर्कवागीश and मार्कण्डेय कवीन्द्र. The western school claims its descent from वाल्मीकि, whose sūtras are now available in an expanded form in लङ्गीवर's पद्मापाचान्द्रिका. This वाल्मीकि counts among his followers विविक्ष, लङ्गीवर, सिंहराज, and others. हेमचन्द्र also follows the teachings of this school, but uses the special terminology invented by him for his

Sanskrit, grammar. भामह belongs to neither school, being a Kashmirian. I give below a list of authors and of works on Prakrit grammar so far known with such information about them as is available.

1. वरस्त्वचि is the oldest grammarian and his प्राकृतप्रकाश the oldest grammar of Prakrit known to us. His name is often compounded with that of कात्यायन, which, some say, was वरस्त्वचि's गोत्रनाम. The confusion is perhaps due to the fact that कात्यायन wrote a commentary in verse called प्राकृत-मञ्जरी on the प्राकृतप्रकाश, and may thus have been quoted as an authority on Prakrit grammar. Myths have also identified वरस्त्वचि and कात्यायन with the author of वार्तिकs on the sūtras of पाणिनि.

वरस्त्वचि's प्राकृतप्रकाश consists of twelve chapters or परिच्छेदs of which the first nine are devoted to the treatment of मात्राराष्ट्री, the tenth to पैशाची, the eleventh to मागधी and the twelfth to शैरसेनी. Cowell's edition of the text, included in the present edition, is as good and scientific as can possibly be, but it leaves the impression that something better is still wanted. It is particularly so with reference to the last three chapters, firstly because they are not comprehensive enough and secondly because their text is uncertain as it is commented upon only by भामह, while other commentators take no notice of their existence. As regards the twelfth chapter, the text is still more uncertain as even भामह's commentary on it is wanting.

There are four commentaries of the प्राकृतप्रकाश so far known and now available in printed form. Of these भामह's commentary called मनोरमा is the oldest and is printed in the present volume and therefore no further description of it is needed. It is already mentioned above that the portion of this commentary on the last chapter is wanting. The second commentary is by कात्यायन and is called प्राकृतमञ्जरी. This commentary which is in verse

is available only upto the 9th chapter. It is printed in the Nirnayasagar Press, Bombay, and also in the edition of the प्राकृतप्रकाश by Basantakumar Chattopadhyaya, M. A., published by S. K. Lahiri & Co., Calcutta. The third commentary is by वसन्तराज and is called प्राकृतसंजीवनी. It is published as No. 19 of the Saraswati Bhavana Texts in Benares, 1927. This commentary goes upto the end of the 9th chapter of the present edition, although these nine chapters of the present edition are compressed into eight by combining into one the two chapters, fifth and sixth, of the present edition. It appears that वसन्तराज took no notice of the existence of the remaining chapters of the प्राकृतप्रकाश; for he says at the beginning of his work—

अदिविधिरयुक्तविधिः संयुक्तविधिस्ततस्तु संकीर्णः ।

सुनिष्ठातुनिपातजविधयोऽस्याविह परिच्छेदः ॥

This commentary of वसन्तराज attained at one time so much importance that writers like काटयवेम ignored altogether the very existence of the प्राकृतप्रकाश and referred to the प्राकृत-संजीवनी as तदुक्तं वसन्तराजीये. The fourth commentary is by सदानन्द and is called सुबोधिनी. It is published in the above-mentioned Saraswati Bhavana Texts in Benares, 1927, along with the संजीवनी. This commentary also ignores the last three chapters of the present edition and, like the संजीवनी, divides the remaining portion of the work into eight chapters. The following line occurring in the सुबोधिनी immediately after the मङ्गलाचरण—

अथ तत्र माहाराष्ट्री भाषा वर्ण्यते

makes it probable that सदानन्द might be conscious of the existence of वरश्चि's treatment on other dialects of Prakrit as well. I am giving in an appendix the variants in the sūtras found in the संजीवनी and सुबोधिनी.

2. चण्ड's प्राकृतलक्षण is edited by Dr. Hoernle in Bibliotheca Indica, Calcutta, 1880. The text as printed there is corrupt, incomplete and scrappy. It consists of 99 sūtras divided into three sections, विभक्तिविधान, स्वरविधान and व्यञ्जन.

विधान. According to one set of MSS. the last three sūtras of the व्यञ्जनविधान make a fourth section called भाषान्तरविधान.

3. हेमचन्द्र's grammar called सिद्धेमचन्द्र contains in its eighth chapter the treatment of Prakrit. This portion, i. e., chapter VIII, is now available in several editions; the latest is published in 1928 by the present editor. It is the most extensive grammar of Prakrit known to us and treats of six Prakrit dialects, viz., माहाराष्ट्री, शौरसेनी, मागधी, पैशाची, चूलिकापैशाची and अपञ्चंश. There is a commentary on this work (published) called प्राकृतप्रक्रियावृत्ति or दुष्टिका by उद्य-सौभाग्यगणि.

4. कमदीभर's संक्षिप्तसार is a grammar of Sanskrit and Prakrit, the treatment of Prakrit being given in the eighth chapter as in सिद्धेमचन्द्र. This work is published by Jibananand Vidyasagar in Calcutta, but has no claim to be a decent edition. The treatment of Prakrit in this work is divided into six sections: स्वरकार्य, हस्तकार्य, सुन्तकार्य, तिङ्गतकार्य, अपञ्चशकार्य and उन्दःकार्य. Rajendralal Mitra also prepared an edition of this work for Bibliotheca Indica, but Grierson says, 'it was not published fortunately for the reputation of the editor'. In addition to a brief commentary by the author himself there are three other commentaries, रसवती by ज्ञामरनान्दन, प्राकृतशीपिका by चण्डीदेवशर्मन् and प्राकृतपादटीका by विष्णविनोदाचार्य (all unpublished).

5. विविक्तम's प्राकृतव्याकरण is a commentary on the sūtras of वाल्मीकि. It is, however, very doubtful whether the sūtras are a genuine composition of वाल्मीकि. The sūtras are divided into three chapters and each chapter into four पाद. Of these the last two पाद are devoted to the treatment of अपञ्चंश, while the remaining portion of the work is devoted to माहाराष्ट्री, शौरसेनी, मागधी, पैशाची and चूलिका-पैशाची. There is no printed edition of विविक्तम's work yet available, although the bare text of the sūtras is printed in a pamphlet form in Travancore.

6. सिंहराज followed त्रिविक्रम's text of the sūtras which he rearranged in his प्राकृतस्त्रोवत्तार, edited by Dr. E. Hultzsch and published by the Royal Asiatic Society, London.

7. लक्ष्मीयर's पद्मभाषाचन्द्रिका, edited by the late Rao Bahadur K. P. Trivedi and published as No. LXXI of the Bombay Sanskrit and Prakrit Series, 1916, is a commentary on the sūtras of वाल्मीकि. The following extract from Rao Bahadur Trivedi's Introduction to the पद्मभाषाचन्द्रिका will throw sufficient light on the mutual relation of the works of त्रिविक्रम, सिंहराज and लक्ष्मीयर and also on the sūtras of वाल्मीकि.

"The पद्मभाषाचन्द्रिका consists of the sūtras of Prakrit grammar with a commentary on them. The sūtras are ascribed by लक्ष्मीयर to वाल्मीकि. It does not seem hard to decide conclusively whether the sūtras belong to वाल्मीकि or some one else. लक्ष्मीयर does not entertain the least suspicion in his mind as to their authorship, but positively mentions वाल्मीकि as their author. This can be accounted for in either of two ways only. He must have either come across manuscripts of the sūtras in which the name of वाल्मीकि as author was clearly expressed, or he must have learnt that the sūtras were traditionally ascribed to वाल्मीकि, in which case, however, he could and ought to have said वाल्मीकि: किल सत्रकृत् instead of वाल्मीकिपूर्वसत्रकृत्. A manuscript of the sūtras is noticed in a Descriptive Catalogue by Rao Bahadur M. Rangacharya. It contains two adhyāyas only..... The sūtras are the same as those commented upon by त्रिविक्रम, लक्ष्मीयर and सिंहराज. They are attributed to वाल्मीकि, author of the रामायण. Since the opening verses embody a salutation to वाल्मीकि, the verses cannot be taken to have been composed by वाल्मीकि himself, and the concluding portion in which the sūtras are attributed to वाल्मीकि cannot be taken to be a decisive proof of the sūtras being composed by the well-known वाल्मीकि. But लक्ष्मीयर's positive statement as to the authorship of the sūtras and the beginning and the end of the MS. lend a

strong support to the presumption that the sūtras are traditionally believed to be the composition of a sage वाल्मीकि.

“ As described above, the sūtras are commented upon by विविक्तम्, लक्ष्मीधर and सिंहराज. विविक्तम् maintains the order of the sūtras in commenting upon them. His work is, therefore, like the काशिकावृत्ति on the अथावायी of पाणिनि. The प्राकृतरूपावतार of सिंहराज and the पह्यापाचन्द्रिका of लक्ष्मीधर are both upon the lines of भट्टेजी शिक्षित's सिद्धान्तकौशलम्..... As he (लक्ष्मीधर) says in his introductory verses, he has based his work on विविक्तम्'s वृत्ति and calls it a sort of commentary on it.....”

8. मार्कण्डेयकवीन्द्र's प्राकृतसर्वस्व is edited by Pandit S. P. V. Bhattanathaswamin and published in the Grantha-pradarsani Series, Vizagapatam, 1927. मार्कण्डेय belongs to the eastern school of Prakrit grammarians and writes his grammar in आर्या metre followed by a commentary of his own. He divides his work in 20 पादः out of which the first eight are devoted to the treatment of माहाराष्ट्री. His classification of Prakrit dialects is specially interesting. He first classifies the dialects into (1) भाषा, of which there are five viz., माहाराष्ट्री, शौरसेनी, प्राच्या, अवन्ती and मागधी, (2) विभाषा, of which there are five, viz., शाकारी, चाण्डाली, शावरी, आभीरिका and दाक्षी (दक्षी ?); (3) अपभ्रंश, of which there are three varieties, viz., नागर, ब्राच्छ and उपनागर ; and (4) पैशाची, of which there are three varieties viz., केकयपैशाचिकी, शौरसेन-पैशाचिकी and पात्त्वालपैशाचिकी.

9. रामशर्मतकवागीश's प्राकृतकल्पतरु exists in a single MS. in Bengali character and is deposited in the India Office Library as Sanskrit MS. No. 946. Grierson has deciphered several portions of the work and published them in different oriental journals and other publications. रामशर्मतकवागीश says in his work that his work is based on the older work of लङ्केश्वर, called प्राकृतकामधेतु. The प्राकृतकल्पतरु is divided into three शाखा, each शाखा into स्तवक्स and each स्तवक into कुसुमस. The whole work is written in verse.

Besides these principal works on Prakrit grammar, the following list of authorities or works on the subject is compiled for general information.

10. भरत is mentioned as a writer on Prakrit grammar by मार्कण्डेयकवीन्द्र. If he is the same as the author of the नायशास्त्र, we see that he gives a very brief treatment of the subject in XVIII. 6-23, and a few illustrations in Prakrit in XXXIII.

11. शाकल्य is mentioned as an authority on the subject by मार्कण्डेयकवीन्द्र. According to him शाकल्य gives तुर्जित्सुं, तुंभिसुं as forms of loc. plural along with तुर्जेसुं and तुंभेसुं but मार्कण्डेय remarks, एततु न बहुसंमतम्.

12. कोहल is also mentioned as an authority on the subject by मार्कण्डेय. He remarks that according to कोहल, मागारी is spoken by राजस, भिजु, थपणक, भृस्य, etc.

13. लङ्केश्वर's प्राकृतकामधेतु formed the basis of रामशर्मतर्क-वागीश's प्राकृतकल्पतरु as is acknowledged by the latter in his work.

14. समन्तभद्र's प्राकृतव्याकरण, mentioned by Bechardas in his work on Prakrit grammar in Gujarati.

15. प्राकृतप्रबोध of नरचन्द्र, mentioned by Bechardas.

16. प्राकृतचन्द्रिका of कृष्णपण्डित or शेषकृष्ण, mentioned by the same.

17. प्राकृतचन्द्रिका of वामनाचार्य, the same.

18. प्राकृतानन्द of रघुनाथशर्मन, the same.

19. प्राकृतप्रशीषिका of नरसिंह, the same.

20. प्राकृतमणिदीपिका of चिन्तवोम्मभूपाल, mentioned in the introduction to पद्मभाषाचन्द्रिका.

21. प्राकृतमणिदीप of अप्यदीक्षित or अप्यज्वन् mentioned in the introduction to पद्मभाषाचन्द्रिका.

22. पद्मभाषामञ्जरी mentioned by Bechardas.

23. पद्मभाषावार्तिक, the same.

24. पद्मभाषाचन्द्रिका of भामकवि, the same.

25. पद्मभाषासुबन्तादर्शी, the same.

26. पद्मभाषारूपमालिका of दुर्गुणाचार्य, the same.

27. पद्मभाषासुवन्तरूपार्द्धी of नागोचा, mentioned by Pischel in his *Grammatik der Prakrit-Sprachen*.

28. प्राकृतव्याकरण of शुभचन्द्र, mentioned by Pischel.

29. औदार्यविन्तामणि of श्रुतसागर, mentioned in the introduction to षड्भाषाचन्द्रिका and Rai Bahadur Hiralal's Catalogue of Sk. MSS. in C. P. and Berar, and deposited in the Sena Gaṇa Bhandar of Karanja.

30. प्राकृतव्याकरण of मोज, mentioned in the introduction to the षट्भाषाचन्द्रिका.

31. प्राकृतव्याकरण of पुष्पवननाथ, mentioned in the above.

The list of authors and works on Prakrit grammar presented here is based upon information gathered from various sources and therefore is subject to correction.

In conclusion I should like to make a grateful mention of the patience and expediency with which Mr. S. R. Sardesai, Manager of the Samarth Bharat Press, and his staff bore with me in carrying the work through the Press in a very short time and with such good results. The young students of Prakrit should be equally grateful to Dr. N. G. Sardesai for having made Cowell's edition in a new form available to them.

Fergusson College, Poona. }
June 1931. }

P. L. Vaidya

TABLE OF CONTENTS

1. Prefatory Note on the Grammarians of Prakrit Languages	iii-xiii
2. A Short Introduction to Prakrit Grammar	1-17		
3. The Prakrit-Prakāś'a, Text, Commentary of Bhāmaha and Translation	...	18-120	
4. Index of Prakrit Words with their Sans- krit Equivalents occurring in Bhā- maha's Commentary	121-127
5. Index of Sūtras
6. Appendix giving the readings of संजीवनी and सुबेधिनी in the Sūtras of Var- ruchi	129-148 149-156

A SHORT
INTRODUCTION
TO
PRAKRIT GRAMMAR
(*Adapted from Cowell*)

PRAKRIT is the common name given to the various dialects which sprang up in early times in India, from the corruption of the Sanskrit ; and as the word is used by the grammarians, it signifies 'derived,' thereby to denote its connection with original Sanskrit. Thus Hemachandra defines it—प्रकृतिः संस्कृतम्, तत्र भवेत् तत् आगतं वा प्राकृतम्. The later grammarians include many varieties under the name, but most of these are probably the refinements of a later age ; as, the older the grammarian is, the fewer we find the dialects to be ; and the oldest, Vararuchi, has only treated of four, the मादाराष्ट्री, the पैशाची, the माराणी and the शारस्वती. Of these the first is considered by him as the most important, and it is this which Professor Lassen has treated as his ' *dialectus præcipua*.' Its grammar is given in the first nine sections of the प्राकृतप्रकाश, the remaining three sections being severally devoted to the peculiarities of the other three dialects.

Prakrit almost always uses the Sanskrit roots, its influence being chiefly restricted to alterations and elisions of certain letters in the original word. It everywhere substitutes a slurred and indistinct pronunciation for the clear and definite utterance of the older tongue ; and continually affects a concurrence of vowels, such as is utterly repugnant to the genius of the Sanskrit. In the

following abstract we shall first treat of the changes which it effects in the letters of the words; and then those which it effects in their declension or conjugation.

SECTION I

1. *Vowels*, (Var. i.)

Prakrit retains all the Sanskrit vowels except औ, उ, ए and ओ. औ initial, and with no consonant preceding it, becomes उ, and sometimes even when a consonant does precede, this consonant being then elided [Var. i. 30, 31] उ, also frequently becomes अ, इ, or उ (especially when preceded by a consonant). [i. 27-29 and 33].

ए becomes ए or अह, rarely इ or ई (i. 35-39).

ओ becomes ओ or अउ and sometimes उ (i. 41-44).

Of the remaining vowels, ए and ओ are no longer diphthongs, and may be long or short as to their quantity.

Vararuchi in Section i. gives various directions for the changes of the other vowels, but these are rather confined to certain words, than expressive of general rules. Professor Lassen (Inst. pp. 139-144) has laid down as a general principle that *before two consonants a long vowel is shortened*; that is, आ, ई and उ become severally अ, इ and उ (ए and ओ being common, may remain) : as, मार्ग for मार्गं, दिन्ध for दीर्घं; पुञ्च for पूर्वं. Subsidiary to this are the two following rules : [a] If the long vowel is retained, one of the consonants is elided, as ईसर or इस्सर for ईश्वर ; [b] A short vowel before two consonants is occasionally lengthened, and one of the consonants omitted, as जीहा for जिहा. ए and ओ being favourite vowels in Prakrit, इ and उ before a conjunct are very frequently changed to these (cf. i. 12, 20); in some words an initial उ becomes अ (cf. i. 22) ; for पुरुष ' a man, ' we have उरिस by dissimilation (i. 23). We

may here mention the anomalous मेत्त = मात्र, which, though not in Vararuchi, frequently occurs in the plays.

2. *Single Consonants.* (Var. ii.)

[a] Prakrit has no palatal or cerebral sibilant (ii. 43); न is everywhere changed to ण, unless it be followed by a dental consonant; and an initial य becomes ज; with these exceptions, *initial* single consonants generally remain unchanged. [N. B. When a preposition or other particle is prefixed, the letter ceases to be 'initial'; cf. Comm., ii. 2, on सुजरिसो] We find a few exceptions, as उण for उनः etc. in the plays, but these are not mentioned in Vararuchi; cf. also Var. ii. 32-41.

[b] *Final* single consonants are dropped, except भ and sometimes त् which become अनुस्वार [iv. 6, 12]. The finals of nouns often assume अ or आ and so cease to be final (iv. 7-11).

[c] *Medial* single consonants.

क, ग, च, ज, त, द, ष, य, व (by ii. 2), may be optionally elided or retained; but त and ष, when not elided, generally pass into त् and व् (ii. 7, 15); and the elision of य (though not so given by Vararuchi) is probably absolute; see Lassen, Sect. 45. The preposition प्रति is always written पटि.

न becomes ण, ट becomes त्, त् often becomes ल (ii. 20, 23).

ख, ष, ध, घ (ii. 27) may remain unchanged, but generally become ह (when घ is not so changed, it becomes ष, especially in शौरस्त्री (cf. xii. 3)); छ, झ, ट्, remain unchanged; त् always becomes ट; फ् usually remains unchanged, but may become भ (ii. 26).

र often becomes ल (ii. 30); this is universal in the मागधी and the inferior dialects. ण, म, ल, स, ह remain unchanged. श and ष become स (in some words श becomes ह, cf. ii. 44).

3. *Conjunct Consonants. (Var. iii.)*

It is in these that the Prakrit changes are most manifest ; and as several distinct Sanskrit combinations are often merged into one Prakrit form, it is sometimes not easy to recognise the original word in its disguise. Prakrit avoids a union of two consonants of different classes, and everywhere endeavours to reduce them to the same; this it generally effects by eliding one or the other (iii. 1-3), and then doubling the remaining one (iii. 50, 51); but there are several exceptions in the various individual combinations. One rule may be observed, viz., wherever a conjunct involves a sibilant, the स is represented by the aspirate of the accompanying letter; as in क्ष for स्क, or श (iii. 29); or by ह, if the other letter has no aspirate, as प्ह for ष्ण (iii. 33). When ट is involved in a conjunct, it sometimes passes into अनुस्वार as अंसु for अंशु ; and the same also applies, but rarely, to व and स ; cf. Var. iv. 15. In some cases a new vowel is inserted between the letters of the conjunct, as हरिस for हर्ष (see Var. iii. 59-66).

TABLE OF PRAKRIT CONJUNCTS

The following table will show at a glance the various Sanskrit combinations which each Prakrit one represents. As given there they properly refer to those *in the middle* of a word; but, by dropping the first letter, they will equally apply to those *at the beginning*; thus, क्ष्व = श when medial, as जक्ष्व for यश, but श्व = श when initial, as श्वद for शत; similarly, प्ष्व = प्र, medial, but प्व = प्र, initial.

क्ष = त्क, प्क, क्त, iii. 1. = क्य, iii. 2. = क्क, क्कै; व्क्ल, ल्क; क्कै, iii. 3.

क्ष्व = त्व्व, प्व्व, iii. 1. = ख्य, iii. 2. = श्व (त्व्व, श्य), श्व, स्क, iii. 29. = ष्व, स्क (:व्व) iii. 1.

ग्न = ह्न, द्न, iii. 1. = प्र, ग्य, iii. 2. = य, ग्म, ल्ग, iii. 3.

ग्व = ह्व, द्व, iii. 1. = प्र, प्र, र्ष, iii. 2, 3.

ह्न = ह्ष (cf. iii. 56).

च्च = च्य, iii. 2. = त्य, iii. 27. = त्र, चि iii. 3.

च्छ = थ्य, iii. 27. = च्छ, छ्र, iii. 3. = ष्ठ (त्थ), iii. 30. = त्थ (त्थ), प्स, श्र, iii. 40.

ज्ज = ज्ज, iii. 3. = ज्ज. (sometimes) iii. 5. = ज्ज, ज्ज, ज्ज, iii. 3. = श, iii. 27. = र्ष, iii. 17. = र्ष (e. g., सेज्जा for शप्या, iii. 17.) ज्ज्ञ = ध्य, ष्ठ, iii. 28.

व्ज = ज्ज, न्य, ष्ण (sometimes) xii. 7. (शौरसेनी) = ष्ण, x. 9 (पैगाची.)

ट्ट = त्त, iii. 22. = त्त (once) iii. 23.

ट्ट = ट्ट, iii. 10. = ष्ट, iii. 1. = स्त, स्थ (rare) iii. 11. v. 23. viii. 25, 26.

क्त्त = त्त, द्द (rare) iii. 25, 26.

क्त्त = ट्ट, iii. 2. = र्ष (rare), viii. 44.

प्त्त, प्त्त = न्त, न्द (once) iii. 45, 46.

ण्ण = ग्र, iii. 1. = ज्ज, त्र, iii. 44. = ज्ज, ii. 42. = ष्ण, न्य, iii. 2. = ज्ज, व्य, iii. 3. = न्व, iii. 3, with ii. 42.

ष्ट्त = ध्ण, श्र, ष्ण, त्त, द्द (ट्ट), iii. 33. cf. iii. 8.

त्त = क्त, स्त, iii. 1. = त्त, त्तम, iii. 2. = त्र, त्त्व, iii. 3. = त्त, iii. 3, 24.

त्य = क्त्त, प्त्त. iii. 1. = त्र, vi. 2. = र्ष, iii. 3. = स्त, iii. 12. = स्थ iii. 1.

द्द = ग्द, न्द, iii. 1, 3. = ग्द iii. 2. = त्र, द्द द्द, iii. 3. (द्द may remain unchanged, iii. 4.).

द्द = र्ष, न्य, iii. 1, 3. = र्ष, द्व, iii. 3.

न्द = न्त (शौरसेनी cf. हेमचन्द्र.)

न्य = द्द (once), iii. 34.

प्त्त = क्त्त, त्त, iii. 1. = प्त्त, iii. 2. = प्र, र्ष त्त, iii. 3. = क्त्त iii. 49. = त्तम (once) iii. 48.

क्त्त = क्त्त, त्त, प्त्त, (क्त्त), स्त, iii. 1. = प्त्त, स्त, iii. 35, 36.

न्व = न्व, ह्व, न्व, न्द, iii. 1. = र्ष, त्र, iii. 3.

न्म = न्म, द्द, द्द, iii. 1. = न्म, iii. 2. = त्र, र्ष. iii. 3. = द्द (once), iii. 47.

स्त्व = त्र iii. 53.

स्म = (अ, ए), न्म, iii. 43. = ल्प, iii. 2. = र्म, ल्प, iii. 3.
स्ल becomes भिल; cf. iii. 62.]

स्ह = ष्म, iii. 32. = क्षम, स्म (sometimes), iii. 32; cf. vi. 49.
व्ह 7. = ह्य, iii. 8.

य्य = य॑, य॒, xi. 7. (मागयी.)

र्य = र्य (sometimes), iii. 18.

रि = र्य (sometimes), iii. 20. [cf. x. 8, प्रशाची.] = इ (sometimes), i. 31.

रिस, रिह = र्य॑, र्य॒, ह्य॑, iii. 62.

ह्ल = ल्प, iii. 2 = ल्ह॑; ल्व (?) , iii. 3. = य॑ (rarely), iii. 21.

ल्ह = ल्ह॑, iii. 8.

व्व = द्व॑, iii. 1. = व्य॑, iii. 2. = व्र॑, व॑. iii. 3.

न्स = श॑, श॒, ष्म॑, ष्म॒, iii. 15.

स्म = श्म॑, श्य॑, ष्म॑, ष्य॑, iii. 2. with ii. 43. = अ॑, श॑, ष्म॑, ष्य॑,
च॑, स॑, स्व॑. iii. 3.

N. B. — Where *three* consonants come together in the Sanskrit word, the semi-vowel, if there is one, is always elided, and then the remaining letters are treated according to rule, as in मन्त्र = मत्स्य; unless a nasal precede, in which case the two other letters follow the usual rules, except that they are not doubled after the nasal (iii. 56), as विन्द्व = विन्द्य, द्य becoming द्य by iii. 28 (the nasal prohibiting the doubling which would otherwise have been required by iii. 50, 51).

SECTION II

We may divide Prakrit nouns into five declensions :

1. Those ending in अ and आ;
2. Those in इ and ई;
3. Those in उ and ऊ;
4. Those ending originally in क्तः;
5. Those ending originally in any consonant.

The two latter classes have only a few cases which entitle them to form separate declensions. Nouns in क्तः either change it to उ or assume a new termination अर or आर

(cf. v. 31-35); nouns of relationship admit also a nominative singular in आ and मातृ, thus becoming मात्रा, is declined like a feminine noun of the first declension (v. 32, 35). Nouns ending in a consonant (cf. iv. 6-11, 18) either drop their final letter and so fall under one of the first three declensions (when, if neuter, they generally become masculine), as सर for सरस्, or add an अ (or आ if feminine) to the base, as आसीसा = आसिष्. This, however, chiefly applies to those cases whose terminations begin with consonants, these expedients being adopted to avoid the necessity of changing the conjunct, which the meeting consonants would produce; in those cases whose terminations begin with vowels, the Sanskrit form is generally retained, modified by the usual Prakrit laws ; as, भवता (instr. of भवत्), आउसा, for आउषा (instr. of आउष).

Prakrit has no dual number nor dative case (substituting the genitive for the latter); but it has two terminations of the ablative plural-हितो, which signifies 'from' in a *causal*, and सुंतो, which signifies 'from' in a *local* sense. The following scheme will give the various forms of the first three declensions, which are by far the most important. As nouns in त are declined, *mutatis mutandis*, like those in इ no example of these is needed.

DECLENSION OF NOUNS

SINGULAR		PLURAL
Nom.	वच्छो (neut. वण्)	वच्छा (neut. वणाइ-इ; वणाणि xii, 11.)
Acc.	वच्छं --	वच्छे ; वच्छा (v. 11; (neut. = nom.)
Instr.	वच्छेण	वच्छेहिं-हि

Abl.	वच्छादो-दु	वच्छाहिंतो, वच्छेहिंतो वच्छासुंतो, वच्छेसुंतो
)	वच्छाहि, वच्छा	
Gen.	वच्छस्त	वच्छाणं-ण
Loc.	वच्छे, वच्छमि	वच्छेसु-सुं
Voc.	वच्छ (neut. वण)	वच्छा (neut. वणाहिं-इं)

अगिं = अग्नि masc. (neut. दहि = दधि)

SINGULAR		PLURAL
Nom.	अग्नी (neut. दहिं)	अग्नीओ अग्निणो(n. दहीहिं-इ)
Acc.	अगिंग --	अगिणो; अग्नी (?) --
Instr.	अगिणा	अग्नीहिं-हि
Abl.	अग्नीदो-दु-हि	अग्नीहिंतो-सुंतो
Gen.	अगिणो अगिणस्त	अग्नीणं-ण
Loc.	अगिणमि	अग्नीसु-सुं
Voc.	अगिं (neut. दहि)	अग्नीओ, अग्निणो(n. दहीहिं-इ)

माला = माला fem.

SINGULAR		PLURAL
Nom.	माला	मालाओ-उ; माला
Acc.	मालं	मालाओ-उ
Abl.	मालादो-दु-हि	मालाहिंतो-सुंतो
Instr.	मालाइ-ए	मालाहिं-हि
Gen.		मालाणं-ण
Loc.	माले	मालासु-सुं
Voc.	माले	मालाओ-उ

We may observe here that feminine nouns in इ and ई are not distinguished in Prakrit inflexion; and the same holds of those in उ and ऊ.

णई = नदी fem.

	SINGULAR	PLURAL
Nom.	णई	णईओ-उ; णई
Acc.	णईं	णईहिंतो-सुंतो
Abl.	णईदो-दु-हि	णईहिं-हि
Instr. } Gen. }	णईअ-आ	णईण-ण
Loc. }	णई-ए	णईसु-सुं
Voc.	णई	णईओ-उ

राअ = राजन्

	SINGULAR	PLURAL
Nom.	राआ	राआणो, राआ
Acc.	राअं	राआणो, राए
Instr.	राइणा, रणा	राएहि
Abl.	राआ, राआदो, राआदु, राआहि	राआहिंतो, राआसुंतो
Gen.	राइणो रणो	राआणं
Loc.	राए, राअम्भि	राएसुं
Voc.	राअ, राअं	राआणो, राआ

SECTION III—PRONOUNS (VAR. vi.)

The Prakrit *pronouns* follow the inflexions of nouns, but also add some peculiar forms of their own. The accompanying scheme of declension, as applied to ज=॒य contains, it is hoped, all the forms which are really useful to the student.

As a final consonant is always rejected in Prakrit, some of the pronominal bases are changed from their Sanskrit forms before the case-affixes are subjoined; thus, किम्, यद्, तद् become severally क, ज and त, एतद् becomes ए॒, and

sometimes ए (Var. vi. 21); इदम् becomes इप्; अदम् becomes अप् (and sometimes अह्, vi. 24). किम्, यद्, तद्, have also a second form in इ, as किंजि, ति; which, though generally restricted to the feminine, still furnishes some forms to the instrumental and genitive singular of the masculine and neuter. Prakrit, in fact, appears to have used the pronominal form with great laxity; thus we find the proper masculine form of the locative (as इमस्ति) frequently used for the feminine.

We may here add a few peculiar forms which Vararuchi notices; such as तो and एतो for तस्मात् and एतस्मात् (vi. 10, 20); से for तस्य or तस्याः (vi. 11); सिं for तेषाम् or तासाम्, अह् for the nominative singular of अदम् being apparently used for the three genders. एं though not given in Vararuchi, is frequently found in the plays for एनम् and एनाम्. For कियत्, तावत् etc, we have (by iv. 25) the forms केदह, केतिअ, तेदह, तेतिअ, etc.

ज = य (Masc.); 'Who'

	SINGULAR	PLURAL
Nom.	जो (जं neut.)	जे (जाइ-इ neut.)
Acc.	जं —	जे —
Instr.	जेण, जिणा	जेहिं
Abl.	जत्तो-तु, जदो-दु	जाहिंतो, जासुंतो
Gen.	जस्स, जास	जाण-ण, जेसि
Loc.	जास्ति-स्ति, जम्मि-स्मि, जहिं, जथ	जेसु-सुं

Feminine

	SINGULAR	PLURAL
Nom.	जा	जा०-उ, जी०-उ
Acc.	जं	जाहिंतो-सुंतो, जीहिंतो-सुंतो
Abl.	जादो-दु, जर्दो	

	SINGULAR	PLURAL
Instr.	जिणा	जाहिं, जीहिं
Gen.	जस्सा, जासे } जाए-इ; जिस्सा, जीसे } जीए-इ	जासं, जेसिं; जासिं, जाण-ण जीण-ण, जीसिं
Loc.	जाहे, जइआ } जीअ-आ	जासु-सुं, जीसु-सुं

The personal pronouns are given in Vararuchi, vi. 25-53. The plurals are regularly formed from new bases; as तुज्ज, तुम्ह, तुम्म, अम्ह, and, in some cases, मम्म.

युष्मद् 'Thou'

	SINGULAR	PLURAL
Nom.	तुमं (तं)	तुज्जे तुम्हे
Acc.	(तं तुं) तुमं	तुज्जे तुम्हे वो
Instr.	(तइ) तए तुमए तुमे (तुमाइ) ते दे	तुज्जेहिं तुम्हेहिं तुम्मेहिं
Abl.	तत्तो (तइत्तो तुमादो- दु-हि)	तुम्हाहितो-सुंतो
Gen.	(तुमा) तुह तुज्ज तुम्म तुम्ह ते दे	वो भे तुज्जाणं तुम्हाणं
Loc.	तइ (तए तुमए तुमे) तुमम्मि	तुज्जेसु तुम्हेसु

अस्मद् 'I'

	SINGULAR	PLURAL
Nom.	अहं (हं अहअं अहम्मि)	अम्हे (वअं in prose, xii. 25)
Acc.	मं ममं (अहम्मि)	अम्हे णो (णे?)
Instr.	मे मए (मइ ममाइ)	अम्हेहिं
Abl.	मत्तो (मइत्तो ममादो- दु-हि)	अम्हाहितो-सुंतो
Gen.	मे मम मज्ज मह	मज्ज णो अम्ह अम्हाणं अम्हे
Loc.	मइ (मए) ममम्मि	अम्हेसु

For the numerals, see Vararuchi, vi. 54-59.

SECTION IV—VERBS

Prakrit has properly only one conjugation (= the first in Sanskrit), though fragments of forms belonging to other conjugations frequently occur in the plays. The middle voice is very seldom used, and most middle verbs are conjugated actively. There is no dual number, as has been already noticed in nouns.

The only tenses of the active voice which remain, seem to be the present, the second future, and the imperative. Below we have given the verb हस्, adding in brackets those forms which, though not in Vararuchi, occur in Hemachandra, the Sankshepa-Sāra, and the plays.

Present

SINGULAR

1. हसामि हसाम (हसम्हि)
2. हससि
3. हसदि हसद

PLURAL

1. हसामो-मु-म हसिमो-मु-म
(हसम्हो-म्ह)
2. हसह (in शौरसेनी-हसध-धं) हसित्था (हसत्थ)
3. हसन्ति

The middle voice has a second and third person singular, as सहसे, सहदे or सहए.

Imperative

SINGULAR

1. हसमु (Var. viii. 18)
2. हससु (हसाहि हस हसम्स)
3. हसदु हसउ

PLURAL

1. हसामो-म हसमो-म (हसम्ह)
2. हसह (हसध-धं)
3. हसन्तु

It should be added that, instead of अ, ए may be optionally used before any personal affix (vii. 34), as हसेमि, etc., हसेदु etc., or, in other words, as ए is only अश्

contracted, Prakrit allows the verbs to imitate partially the tenth conjugation in Sanskrit.

The future has several forms in Prakrit.

[a] That most in use has the following terminations :-

Singular 1. सं स्तामि. 2. स्तसि 3. स्तदि

Plural 1. स्तामो. 2. स्तध, स्तह 3. स्तंसि.

These are added to the root with the augment इ, as इस्तेस्तं इत्. The स्त is, of course, only the Prakrit form of the Sanskrit स्त्.

[b] A second form gives the anomalous च्छ for the characteristic स्त of the future, as सोच्छं or सोच्छंस्तं from शु ; वोच्छं or वोच्छंस्तं from वच (cf. vii. 16, 17).

[c] A third form changes the स्त to हि as in इस्तिहिमि etc. We have also such forms of the first person singular and plural as इस्तिहामि and इस्तिहामो. (Note also such forms as काहं, शाहं from कृ and शा ; Ver., vii. 16).

The Imperative (and also Potential) forms of इस्त् are as follows : (cf. vii. 18-19).

1st	हस्तु, हसेतु	हस्तो, हसेतो
2nd	हस्तु, हसेतु, (हस, हसाहि)	हसह, हसेह
3rd	हसउ, हसेउ (हसदु)	हसन्तु, हसेन्तु

There are in the Present, Future and Past Imperfect some additional forms in ज्ज and ज्जा for all persons and numbers ; e. g., होज्ज, होज्जा, होज्जइ, होज्जाइ from ह to be ; हसेज्ज, हसेज्जा, हसेज्जइ from इस्त् (cf. vii. 20-21).

The Past tense is formed by adding ईअ (हीअ in the case of monosyllabic roots); cf. vii. 23-24.

The Prakrit passive (vii. 8, 9) uses the active terminations ; but, for the characteristic य, it prefixes ईअ or ईज ; as पढीअइ or पढीजइ for पञ्चते. Occasionally the य of the Sanskrit form is retained, in which case it is of course

assimilated to the preceding consonant, as गम्मइ for गम्यते ; दिस्सइ or more commonly दीसइ, for दृश्यते (cf. also viii. 57, 58.)

There are two forms of the causal ; one in which अ॒, the Sanskrit addition to the root, becomes ए॑, as कारे॒दि॑ from कर॑-कू॒ (an अ॑ in the first syllable of the root becoming आ॒ by Var. vii. 26); the other in which आ॑वे॑ is added ; as कारा॑वे॒दि॑ or कारा॑वे॒दि॑ (the अ॑ of the first syllable being only optionally lengthened, vii. 27).

The infinitive ends in **ਤੁਸੁ**, if a consonant precedes (which is of course assimilated); and **ਦੁਸੁ**, if a vowel precedes; as **ਕਰੁ**, form **ਕਰੇ**; **ਧੇਣੁ** from **ਨੀ**; the latter being the favourite form, an **ਇ** or **ਏ** is often inserted after a final consonant to produce it; the **ਇ** is also often elided, as **ਹਸੇਂ** or **ਹਸਿੰਦੇ**, from **ਹਸੁ**.

The indeclinable participle in त्वा becomes तूण् or ऊण्, as काऊण from का = कू; that in य becomes इअ, and is usually the only form found in शौरसेनी even in the simple verb; as गेहिंइअ from गेहण = गह. In शौरसेनी we find a few instances of त्वा relaxed into दुअ, as गदुअ for गत्वा, etc. (xii. 10).

The present participle active ends in अन्त (or एन्त by vii. 34); as पढन्त, 'reciting.' Vararuchi (vii. 11) allows a feminine form पढ़ि as well as पढन्ती. The present participle middle ends in माण (with fem. in माणी or माणा, v. 24).

The passive allows the termination न्त as well as माण and usually prefixes इञ्ज. The passive past participle generally adopts the Sanskrit form, and modifies this by the usual laws, as सुद् or सुअः-शुत्; लद् = लव्य; the augment अ is frequently inserted (vii. 32).

The potential passive participle in **ਧ** generally assimilates the **ਧ** to the preceding consonant; that the **ਅਨੀਅ** becomes either **ਅਣੀਅ** or **ਅਣਿਅ**.

On the particles, etc. (Var. ix), we have little to note, except that इति becomes सि, in which case a preceding आ, इ-

or अ is shortened; ख्लु becomes क्लु after a short or common i.e., ए or ओ vowel and खु after a long vowel; and similarly एव becomes जेव or जेव. इव usually becomes विअ or व; for अपि we have वि.

PAIS'ĀCHI (Var. x.)

Vararuchi treats of the Pais'āchi dialect in the tenth section. The base of this dialect is S'auraseni.

The third and fourth letters of the class, if non-initial and single, are substituted respectively by the first and second letters of the same class; thus, गकन for गगन and मेख for मेघ. (x. 3). ण is substituted by न throughout; thus तलुनी for तरुणी (x. 5).

The following are substituted for conjuncts.

अ = झ, न्य (in कन्या); (x. 9, 10).

च्च = ज्ज of the शौरसेनी (x. 11).

The following instances of स्वरभाक्ति or विप्रकर्ष are mentioned as peculiar to Pais'āchi:—

सट for the conjunct ए; thus कसट for कए.

सन for the conjunct ल; thus, सनेह for स्नेह.

रिअ for the conjunct र्य॑; thus, भारिआ for भार्य (x. 6, 7, 8).

In the declension, the only peculiarity of Pais'āchi is observed in the case of राज्॒. In addition to the regular शौरसेनी forms modified by rules of phonetics of Pais'āchi, are राचिना, राचिनो and राचिनि, in the Instr., Gen., Abl. and Loc. Sing. (x. 12).

The Absolutives in Pais'āchi are formed by adding the affix तून; thus, कातून, शतून, वेतून for कृत्वा, दत्वा and गृहीत्वा. (x. 13).

The word नद्य is substituted by हिअभक (according to Hemachandra by हितपक), and the particle इव by पिव (x. 14 & 4).

MĀGADHĪ (Var. xi)

Vararuchi treats of the Māgadhī dialect in the eleventh Section. The base of this dialect is S'aurasenī.

स and ष are substituted by श, and ज is substituted by ष (xi. 3, 4) (Hemachandra adds that र is substituted by ल). The palatals have a peculiar sound in Māgadhī in which the palate touches the top of the dome of the mouth a little (xi. 5).

Of the conjunct consonants र्ण and ज्ञ are substituted by र्ष and ज्ञ by र्क. (xi. 7, 8).

In declension of nouns ending in अ, there are three forms ending in इ, ए and अ; e. g.; एशि, एशे, एश for एषः (xi. 10). The past passive participles have in addition a form ending in उ; thus we have हाशिदु for हसितः (xi. 11).

The genitive sing. termination for nouns ending in अ is optionally ह before which the ending अ is lengthened; e. g., शुलिशाह for शुलस्य (xi. 12).

In the vocative case the ending अ of nouns is lengthened; e. g. हे शुलिशा for हे शुलस.

In the verbal forms and derivatives the following should be noted :—The root चिद् of शारसेनी is substituted by चिद्; the क्त affix of the past passive participle is substituted by ह in the case of कृ, मृ and गम; the affix त्वा of the absolutives is substituted by शाणि; e. g. शाहिशाणि for सोद्धा, कलिशाणि for कृत्वा (xi. 14-16).

हड्क is substituted for हस्य and शिआला, शिआले, शिआलक् for शागाल (xi. 6 and 17).

S'AURASENĪ (Var. xii.)

Vararuchi treats of the S'aurasenī dialect in the twelfth Section. The base of this dialect is Sanskrit.

ऋ occurring in words like मूष्ठि is changed to इ (xii. 6). It is presumed that the rules about the changes of vowels in S'aurasenī are the same as in माहाराष्ट्री (xii. 32).

इ and घ are respectively substituted for single non-initial त and थ; ह is substituted for त in the word व्यापृत, and sometimes in पुत्र (xii. 3, 4, 5); ए in words दोला, दण्ड and दशन is not changed to ह as it is in माहाराष्ट्री (xii. 31).

ऋ is substituted for प्य, झ and न्य in certain words, while ण is substituted for झ in the words सर्वज्ञ and इन्द्रितज्ञ (xii. 7, 8).

In the neuter gender the ending vowel is lengthened before the case-affix पि which is a substitute for जस् and शस् in S'aurasenī (xii. 11). सिंस् is optionally substituted for the loc. sing. affix after the pronouns (xii. 26.). वअं is optionally substituted for the nom. plural form of अस्मद् (xii. 25).

The Potential form in S'aurasenī ends in ए as भवे (xii. 29); we have also भवेय्यामि as regular form. संस् is optionally substituted for the 1st person sing. affix of the Future, as भविस्सं; we have also भविस्सामि (xii. 21).

The absolute in S'aurasenī is formed by affixing हअ to the root; as भमिअ, हसिअ (xii. 9); but in the case of कृ and गम्, दुअ is affixed; as कदुअ, गदुअ (xii. 10).

इत्थी is substituted for त्थी (xii. 22), अच्छरिअ for आश्र्य (xii. 30), विअ for इव (xii. 24) and जेत्व for एत (xii. 23).

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

जयति मद्मुदितमधुकरमधुररुताकलनकूणितापाङ्गः ।
करविहितगण्डकण्डविनोदसुखितो गणाधिपतिः ॥ १ ॥
वररुचिरचितप्राकृतलक्षणसूत्राणि लक्ष्यमार्गेण ।
बुद्ध्वा चकार वृत्तिं संक्षिप्तां भामहः स्पष्टाम् ॥ २ ॥

Victory to Ganes'a who is filled with pleasure as he rubs his cheek with his trunk, while the corners of his eyes are closed as he listens to the sweet sounds of the bees, delighted with the juice flowing from his temples. By searching out the things which were to be explained in these Sūtras of Prakrit Grammar, composed by Vararuchi, Bhāmaha, having understood their meaning, wrote a clear but concise commentary.

॥ आदेरतः ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम आदेरतः स्थाने तद्द्व-
तीत्येवं वेदितव्यम् । आदेरित्येतद् आ परिच्छेदसमाप्तेः । अत इति
च आ अकारविधानात् । अत इति तकारप्रहणं सर्वणनिवृत्यर्थम् ॥

This sūtra is supposed to exercise an authority (अधिकार), by virtue of which it is implied in the succeeding sūtras. The various rules which we shall go through in order, are to be understood as supplying substitutes 'for the first अ'. 'For the first' is implied in all the sūtras to the end of the section ; 'अ' is implied until it is itself enjoined as a substitute for another vowel (i. e., upto sūtra 9). The 'त्' in 'अत्' is used to exclude the homogeneous vowel (compare Pāṇini, I. i. 70).

॥ आ समृद्धयादिषु वा ॥ २ ॥

समृद्धि इत्येवमादिषु शब्देष्वादेरकारस्य आकारो भवति वा । स-
मिद्धी^{*}समिद्धी । पअडं पाअडं । अहिजाई आहिजाई । माणं-
सिणी । पडिवआ पाडिवआ । सरिच्छं सारिच्छं । पडिसिद्धी पाडिसिद्धी ।
पसुत्तं पासुत्तं । पसिद्धी पासिद्धी । अस्सो आसो ॥ समृद्धि । प्रकट ।
अभिजाति । मनस्विनी । प्रतिपन् । सटक्ष । प्रतिस्पर्द्धिन् । प्रसुप्त ।
प्रसिद्धि । अश्व ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥

In the words 'समृद्धि' etc., आ is optionally used for the first अ..... This is a class of words which can only be determined by observing forms used in classical authors.

इदीपत्पक्ष्यमवेतसव्यजनमृद्धाङ्गरेषु ॥ ३ ॥

ईषदादिषु शब्देषु आदेरतः स्थाने इकारादेशो भवति । वेति निवृ-
त्तम् ॥ इसि । पिकं । सिविणो । वेडिसो । विअणो । मुइंगो । इंगालो ॥

In the words ईषत्, etc., इ is substituted for the first अ. The 'optionally' of the former rule does not apply to this.....

॥ लोपोऽरण्ये ॥ ४ ॥

अरण्यशन्दे आदेरतो लोपो भवति ॥ रणं ॥

In the word अरण्य, a forest, the first अ is elided...

॥ ए शश्यादिषु ॥ ५ ॥

शश्या इत्येवमादिषु शब्देषु आदेरत एकारादेशो भवति ॥ सेज्जा ।
सुंदरं । उक्तेरो । तेरहो । अच्छेरं । पेरन्तं । वेली ॥ शश्या । सौन्दर्य ।
उल्कर । त्रयोदश । आश्र्वय । पर्यन्त । वह्नि ॥

In the words शश्या etc., ए is substituted for the first अ...

* The Sanskrit equivalent of these words are given at the end of the para and hence are not repeated in the translation. Such omission is indicated by dots.

६॥ ओ बदरे देन ॥ ६ ॥

बदरशब्दे दकारेण सहादेरत ओत्वं भवति ॥ बोरं ॥

In the word बदर, the *juju*, the first अ with the letter द becomes ओ...

७॥ लवणनवमल्लिकयोर्वेन ॥ ७ ॥

लवणनवमल्लिकयोरादेरतो वकारेण सह ओकारः स्यात् ॥ लोणं ॥
णोमल्लिआ ॥

In the two words लवण, salt and नवमल्लिका, double jas-
mine, the first अ with the following व becomes ओ...

८॥ मयूरमयूखयोर्ग्वा वा ॥ ८ ॥

मयूर मयूख इत्येतयोर्यैश्चाद्देन सहादेरत ओत्वं वा भवति ॥ मोरो
मऊरो । मोहो मऊहो ॥

In the two words मयूर, a peacock, and मयूख, a ray, the
first अ with the syllable यू becomes optionally ओ...

९॥ चतुर्थीचतुर्दश्योस्तुना ॥ ९ ॥

एतयोस्तुना सहादेरत ओत्वं भवति वा ॥ चोत्थी चउत्थी ।
चोद्धी चउद्धी ॥

In the two words चतुर्थी and चतुर्दशी, the fourth and
fourteenth lunations, the first अ with the syllable तु
optionally becomes ओ...

१०॥ अदातो यथादिषु वा ॥ १० ॥

अत इति निवृत्तं स्थान्यन्तरनिर्देशान् । यथा इत्येवमादिष्वातः
स्थाने अकारादेशो भवति वा । जह् जहा । तह् तहा । पत्थरो पत्थारो ।
पउअं पाउअं । तल्बेण्टअं ताल्बेण्टअं । उक्खाअं उक्खाअं । चमरं
चामरं । पहरो पहरो । चाङु चाङु । दवग्गी दावग्गी । खइअं खाइअं ।
संठविअं संठाविअं । हलिओ हालिओ ॥ यथा । तथा । प्रस्तार । प्राकृत ।

तालवृन्तक । उल्लात । चामर । प्रहार । चाटु । दावामि । खादित । संस्थापित । हालिक ॥

अ is no longer implied (see sūtra 1 above), in consequence of the change of स्थानिन्, the primitive element. In the words यथा etc., अ is optionally substituted for आ...

॥ इत्सदादिषु ॥ ११ ॥

सदा इत्येवमादिषु आत इकारो भवति वा ॥ सङ् सआ । तइ तआ । जइ जआ ॥ सदा । तदा । यदा ।

In words सदा etc., इ is optionally substituted for आ...

॥ इत एतिपिण्डसमेषु ॥ १२ ॥

पिण्ड इत्येवंसमेषु इकारस्य एकारादेशो भवति वा । पेण्डं पिण्डं । नेहा पिहा । सेंदूरं सिंदूरं । धमेहं धमिहं । चेंधं चिंधं । वेणू विणू । पेटुं पिटुं ॥ पिण्ड । निद्रा । सिन्दूर । धमिह । चिह । विषु । पिष्ट ॥ समयहाणं संयोगपरस्योपलक्षणार्थम् ॥

In words like पिण्ड, ए is optionally substituted for इ..... The word सम् is used to indicate that the rule applies only when इ is followed by a conjunct consonant (as in पिण्ड).

॥ अत्पथिहरिद्रापृथिवीषु ॥ १३ ॥

पथ्यादिषु शब्देष्विकारस्य आकारो भवति ॥ पहो । हलदा । पुहवी ॥

In पथेन etc., अ is substituted for इ...

॥ इतेस्तः पदादेः ॥ १४ ॥

पदोदरितिशब्दस्य यस्तकारस्तस्मात्परस्य इकारस्य अकारो भवति ॥ इअ *उअह अण्णाहवअणं । इअ विअसंतीउ चिरं ॥ इति पश्यतान्यथा-वचनम् ॥ इति विकसन्त्यश्चिरम् ॥ पदादेरिति वचनादिह न भवति ॥ पिओति प्रिय इति ॥

* 'So behold the hypocrisy or falsehood; ' thus blossoming for a long time'.

In the word इति when at the beginning of the sentence अ is substituted for इ which follows त..... We infer, from its being restricted to the beginning of a sentence, that the rule does not hold in such a case as पिओति, प्रिय इति.

॥ उदिक्षुवृथिकयोः ॥ १५ ॥

इक्षुवृथिकयोरित उत्त्वं भवति । उच्छृङ् । विज्ञुओ ॥

In the two words इक्षु, the sugarcane, and वृथिक, the scorpion, उ is substituted for इ...

॥ ओ च द्विधाकृतः ॥ १६ ॥

कृत्यातुप्रयोगे द्विधाशब्दस्यौकारे भवति । चकारादुत्त्वं च ॥
द्विधाकृतम् । दोहाइअं । दुहाइअं ॥ द्विधा क्रियते । दोहाइजइ । दुहा-
इजजइ ॥

ओ is substituted in the word द्विधा, when used with the root कृत्, and उ also, since we find च in the sūtra...

॥ ईर्त्तिसहजिह्वयोश्च ॥ १७ ॥

एतयोरादेविकारस्य ईकारो भवति ॥ सीहो । जीहा ॥ चकारो
अनुकृतसमुच्चयार्थः । तेन वीसत्थ वीसम्भ इत्येवमादिषु ईत्वं भवति ॥

In सिंह, a lion, and जिहा, the long ई, is substituted for इ..... The च mentioned in the sūtra is meant to include other words like वीसत्थ, वीसम्भ wherein ई is substituted for इ in विषस्त, विश्रव.

इदीतः पानीयादिषु ॥ १८ ॥

पानीय इत्येवमादिष्वादेविकारस्य ईकारो भवति ॥ पाणिअं ।
अलिअं । वलिअं । तआणि । करिसो । दुइअं । तइअं । गहिरं ॥ पानीय ।
अलीक । व्यलीक । तदानीम् । करीष । द्वितीय । तृतीय । गमीर ॥

In पानीय etc. ई is substituted for the first ई...

॥ एन्नीडापीडकीद्वगीद्वशेषु ॥ १९ ॥

नीडादिषु ईकारस्य एकारो भवति ॥ गेहुं । आमेलो । केरिसो ।
एरिसो ॥

In नीड etc. ए is substituted for ई ...

॥ उत ओत्तुण्डरूपेषु ॥ २० ॥

तुण्ड इत्येवंरूपेषु आदेरुकारस्य ओकारो भवति ॥ तोङ्डं । मोत्ता ।
पोकखरो । पोत्थओ । लोद्धओ । कोट्टिमं ॥ तुण्ड । मुक्ता । पुञ्कर ।
पुस्तक । लुञ्धक । कुट्टिम ॥ रूपग्रहणं संयोगपरोलक्षणार्थम् ॥

In words like तुण्ड, ओ is substituted for उ... The word रूप in the sūtra is used to indicate that the उ must be followed by a conjunct consonant (as in तुण्ड).

॥ उलूखले ल्वा वा ॥ २१ ॥

उलूखलशब्दे लूशच्छेन सह उकारस्य ओकारो भवति वा ॥
ओकखलं । उलूहलं ।

In उलूखल, a mortar, उ with the syllable ल् optionally becomes ओ...

॥ अन्मुकुटादिषु ॥ २२ ॥

मुकुट इत्येवमादिष्वादेरुकारस्य स्थाने अकारो भवति ॥ मउडं ।
मउलं । गरुञ्डं । गरुई । जहिटुलो । सोअमङ्गं । अवरि ॥ मुकुट ।
मुकुल । गुरु । गर्वा । युधिष्ठिर । सौकुमार्य । उपरि ॥

In मुकुट etc., अ is substituted for the first उ...

॥ इत्पुरुषे रोः ॥ २३ ॥

पुरुषशब्दे यो रेकस्तस्य उकारस्य इकारो भवति ॥ पुरिसो ॥

In the word पुरुष, a man, इ is substituted for उ which follows र...

०॥ उदूतो मधूके ॥ २४ ॥

मधूकशब्दे ऊकारस्य उकारो भवति । महुअं ॥

In the word मधूक, Bassia latifolia, उ is substituted for ऊ...

॥ अदुक्ले वा लस्य द्वित्वम् ॥ २५ ॥

दुक्लशब्दे ऊकारस्य अकारो भवति वा । तत्संयोगेन लकारस्य द्वित्वम् ॥ दुअल्लं दुऊलं ॥

In the word दुक्ल, woven silk, अ is optionally substituted for ऊ, and when it is so substituted, the ल is doubled...

॥ एन्तुपुरे ॥ २६ ॥

नूपुरशब्दे ऊकारस्य एकारो भवति ॥ णेउरं ॥

In the word नूपुर, an anklet, ए is substituted for ऊ...

॥ ऋतोऽत् ॥ २७ ॥

आदेर्त्तिकारस्य अकारो भवति ॥ तणं । वणा । मअं । कअं । वद्वो । वसहो ॥ तृणं । वृणा । मृत । कृत । वृद्ध । वृषभ ॥

अ is substituted for ऋ in the first syllable of a word...

इद्यादिषु ॥ २८ ॥

ऋत्यादिषु शब्देषु आदेर्त्तिकारस्य इकारो भवति ॥ इसी । विसी । गिट्टी । दिट्टी । सिट्टी । सिंगारो । मिअंको । भिंगो । भिंगारो । हिअअं । विइण्हो । विहिअं । किसरो । किचा । विल्लुओ । सिआलो । किर्द । किसी । किवा ॥ ऋषि । वृषी । गृषि । दृषि । सृषि । शृंगार । मृगांक । भृंग । भृंगार । हृदय । विरुष्ण । बृंहित । कृशर । कृत्या । वृश्चिक । शृगाल । कृति । कृषि । कृपा ॥

In ऋषि etc., इ is substituted for the initial ऋ...

॥ उद्दत्वादिषु ॥ २९ ॥

ऋतु इत्येवमादिषु आदेर्त्तित उकारो भवति । उदू । मुणालो ।
पुहवी । वुंदावण । पाउसो । पउती । विउं । संवुं । गिवुं ।
वुत्तंतो । परभुओ । माउओ । जामाउओ ॥ ऋतु । मृणाल । पृथिवी ।
वृंदावन । प्रावृष्ट । प्रवृत्ति । विवृत । संवृत । निर्वृत । वृत्तान्त । परभृत ।
मातृक । जामातृक । इत्येवमादयः ॥

In ऋतु etc., उ is substituted for the initial ऋ...

अयुक्तस्य रिः ॥ ३० ॥

वर्णान्तरेणायुक्तस्यदेर्त्तिकारस्य रिकारो भवति ॥ रिण । रिद्धो ।
रिच्छो ॥

The syllable रिः is substituted for the vowel ऋ when initial and not connected with another letter...

कचिद्युक्तस्यापि ॥ ३१ ॥

वर्णान्तरेण युक्तस्यापि कचिद्विकारस्य रिकारो भवति ॥ एरिसो ।
सरिसो । तारिसो ॥

The syllable रिः is sometimes substituted for an initial ऋ, even when it is connected with another letter.

॥ वृक्षे वेन रुर्वा ॥ ३२ ॥

वृक्षशब्दे वशव्वेन सह ऋकारस्य रुकारो भवति वा ॥ रुक्खो ।
वच्छो ॥ व्यवस्थितविभाषाज्ञापनात् छत्वपक्षे न भवति खत्वपक्षे तु
नित्यमेव भवति ॥

In the word वृक्ष, a tree, the syllable रु is optionally substituted for the initial ऋ with its accompanying व..... The option being here definitely restricted, the change does not take place at all in the case of the substitution of श for ऋ, but it holds universally in that of ख (see iii. 31.).

लृतः कलृप्त इलिः ॥ ३३ ॥

कल्पशब्दे ऋकारस्य इलीत्ययमादेशो भवति ॥ किलित्तं ॥ तदेव-
मादेशान्तरविधानात् प्राकृते ऋकारलक्षणै न भवतः ॥

In the word कलृप्त, made,, इलि is substituted for लृ... From the above substitution being enjoined, we infer that the vowels ऋ and लृ do not exist in Prakrit.

एत इद्वदनादेवरयोः ॥ ३४ ॥

वेदनादेवरयोरेकारस्य इकारो भवति ॥ विअणा । दिअरो ॥
वाग्रहणानुवृत्तेः कन्चित् वेअणा । देअरो । इत्यपि ॥

In words वेदना, pain and देवर, a brother-in-law, इ is substituted for ए... Since "optionally" is still implied (from sūtra 32), the forms वेअणा and देअर are also sometimes used.

॥ ऐत एत ॥ ३५ ॥

आदेरैकारस्य एकारो भवति ॥ सेलो । सेच्च । एरावणो । केलासो ।
तेलोकं ॥ शैल । शैत्य । ऐरावत । कैलास । त्रैलोक्य ॥

For the first ऐ in a word, ए is substituted...

॥ दैत्यादिष्वङ् ॥ ३६ ॥

दैत्यादिषु शब्देषु ऐकारस्य अङ् इत्ययमादेशो भवति ॥ दइच्चो ।
चइत्तो । भइरवो । सइरं । वइरं । वइदेसो । वइदेहो । कइअवो । वइ-
साहो । वइसिओ । वइसंपाअणो ॥ दैत्य । चैत्र । भैरव । स्वैर । वैर ।
वैदेश । वैदेह । कैतव । वैशाख । वैशिक । वैशम्पायन । इत्यादयः ॥

In the words दैत्य etc., अङ् is substituted for the diphthong ऐ...

॥ दैवे वा ॥ ३७ ॥

दैवशब्दे ऐकारस्य अङ् इत्ययमादेशो भवति वा ॥ दइवं ।
देवं ॥ अनादेशपक्षे नीडादित्वाद् द्वित्वम् ॥

In the word दैव fate, अह् is optionally substituted for the diphthong ऐ.....In the case of its non-substitution, the व् is doubled by the rule iii. 52.

॥ इत्सैन्यवे ॥ ३८ ॥

सैन्धवशब्दे ऐकारस्य ईकारो भवति ॥ सिंधवं ॥

In the word सैन्यव, produced in Sind, इ is substituted for ऐ...

॥ ईद्धैर्ये ॥ ३९ ॥

धैर्यशब्दे ऐकारस्य ईकारो भवति ॥ धीरं ॥

In the word धैर्य, firmness, ई is substituted for ऐ...

॥ ओतोऽद्वा प्रकोष्ठे कस्य वः ॥ ४० ॥

प्रकोष्ठशब्दे ओकारस्य अकारो भवति वा । तत्संयोगेन च ककारस्य वत्वम् ॥ पवट्टो पवट्टो ॥

In the word प्रकोष्ठ, the fore-arm, अ् is optionally substituted for अ, and when it is so substituted, the क् becomes व...

॥ औत औत् ॥ ४१ ॥

औकारस्य आदेरोकारो भवति ॥ कोमुई । जोव्वणं । कोत्थुहो । कोसंबी ॥ कौमुदी । यौवनं । कौम्भुम । कौशाम्बी ॥

ओ is substituted for the first औ...

॥ पौरादिव्वत् ॥ ४२ ॥

पौर इत्येवमादिपु शब्देषु औकारस्य अउ इत्ययमादेशो भवति ॥ पउरो । कउरओ । पउरिसो । पौर ॥ कौरव । पौरुष । आकृतिगणो-यम् ॥ कौशले विकल्पः ॥ कोसलो । कउसलो ॥ कौशल ॥

In पौर etc., अउ is substituted for औ.....These form a class of words which can only be determined by observing the form used in classical works. In the word कौशल, welfare, the change is optional...

॥ आच्च गौरवे ॥ ४३ ॥

गौरवशब्दे औकारस्य आकारो भवति ॥ चकारादउत्तं च ॥
गारवं । गउरवं ।

In the word गौरव, greatness, आ is substituted for औ and so also अउ as we find the word च in the sūtra...

॥ उत्सौन्दर्यादिषु ॥ ४४ ॥

सौन्दर्य इयेवमादिषु औकारस्य उकारो भवति ॥ सुंदेरं । मुंजा-
अणो । सुंडो । कुक्खेअओ । दुव्वारिओ ॥ सौन्दर्य । मौजायन ।
शौण्ड । कौक्षेयक । दौवारिक ॥

In सौन्दर्य etc., उ is substituted for औ.....

॥ इति वरहचिकृते प्राकृतप्रकाशे अच्चिधिर्नाम प्रथमः परिच्छेदः ॥

॥ अथ द्वितीयः परिच्छेदः ॥

॥ अयुक्तस्यानादौ ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । इत उत्तरं यद्वद्यामस्तदयुक्तस्य व्यंजनस्यानादौ
वर्तमानस्य कार्यं भवतीत्येवं वेदितव्यम् । वक्ष्यति कादीनां लोपः ॥
मउडं ॥ अयुक्तस्येति किम् । अग्नो । अक्षो ॥ अनादाविति किम् ।
कमलं ॥ अयुक्तस्येति आ परिच्छेदसमाप्तेः ॥ अनादाविति च आ
जकारविधानान् ॥

This being an अधिकारसूत्र, will be implied in the succeeding sūtras. The rules which we shall enjoin from this point, are to be understood as applying in the case of a single non-initial consonant. The elision of क etc., (by sūtra 2) will serve for an instance, as मउडं for Sanskrit मुड़ूड. Why do we say a single consonant ? Compare अग्नो and अक्षो for Sk. अर्ध and अर्के (where we find a conjunct consonant and therefore no elision). Why non-initial ?

Compare कमलं where initial क is not elided. 'Single' is implied to the end of the section; 'non-initial' until ज is enjoined in sūtra 31.

कगचजतदपयवां प्रायो लोपः ॥ २ ॥

कादीनां नवानां वर्णानामयुक्तानामनादौ वर्तमानानां प्रायो बाहु-
स्थेन लोपो भवति ॥ कस्य तावत् । मउलो । णउलं ॥ गस्य । साअरो ॥
णअरं ॥ चस्य । वअणं । सूई ॥ जस्य । गओ । रअदं ॥ तस्य । कअं ।
विआणं ॥ दस्य । गआ । मओ ॥ पस्य । कई । विउलं । सुउरिसो ॥
सुपुरुष इति यद्यपि उत्तरपदस्य पुरुषशब्दस्यादिस्तथापि लोपो भवतीत्य-
नेन ज्ञापयति वृत्तिकारः यथा उत्तरपदादिरनदिरेवेति ॥ यस्य । वाउणा ।
णअणं ॥ वस्य । जीञं । दिअहो ॥ मुकुल । नकुल । सागर । नगर । वचन ।
सूची । गज । रजत । कृत । वितान । गदा । मद । कपि । विमुल ।
सुपुरुष । वायुना । नयन । जीव । दिवस ॥

These nine consonants क, ग, च, ज, त, द, प, य, and व when single and non-initial, are generally elided.....In the word सुपुरुष, although the प is the initial of the word पुरुष, the last member of the compound, it is still elided. The author of the commentary thereby wants to show that 'the initial letter of the second or last member of a compound is considered as non-initial.....

प्रायोग्रहणाद्यत्र श्रुतिसुखमस्ति तत्र न भवत्येव ॥ सुकुसुमं । पिअ-
गमणं । सचावं । अवजलं । अतुलं । आद्रो । अपारो । अजसो । सबहु-
माणं ॥ सुकुसुम । प्रियगमन । सचाप । अपजल । अतुल । आद्र ।
अपार । अयशस् । सबहुमान ॥

अयुक्तस्येव ॥ सक्तो । मग्नो ॥ शक्त । मार्ग ॥

अनादावित्येव ॥ कालो । गंधो ॥ काल । गंध ॥

From the use of प्रायः in the sūtra we conclude that there is no elision when euphony is satisfied as in सुकुसुम

etc.,..... The elision takes place only if the letters are not conjunct consonants; compare सक्षो and मग्नो where there is no elision. It also takes place if these letters are non-initial; compare काल and गन्य where क and ग are not elided.

॥ यमुनायां मस्य ॥ ३ ॥

यमुनाशब्दे मकारस्य लोपो भवति ॥ जउणा ॥

In the word यमुना, म् is elided.....

॥ स्फटिकनिकषचिकुरेषु कस्य हः ॥ ४ ॥

अनादाविति वर्तते । एषु कस्य हकारो भवति । लोपापवादः ॥
फलिहो । णिहसो । चिहुरो ॥

‘Non-initial’ continues to be implied. In the three words स्फटिक etc., ह् is substituted for क...

॥ शीकिरे भः ॥ ५ ॥

शीकरशब्दे ककारस्य भकारो भवति ॥ सीमरो ॥

In the word शीकर, spray, क् is changed to भ...

॥ चन्द्रिकायां मः ॥ ६ ॥

चन्द्रिकाशब्दे ककारस्य मकारो भवति ॥ चंदिमा ॥

In the word चन्द्रिका, क् is changed to म...

॥ ऋत्वादिषु तो दः ॥ ७ ॥

ऋतु इत्येवमादिषु तकारस्य दकारो भवति ॥ उदू । रअदं ।
आआदो । णिन्बुदी । आउदी । संबुदी । सुइदी । आइदी । हदो ।
संजदो । विउदं । संजादो । संपदि । पदिवही ॥ ऋतु । रजत । आगत ।
निर्वृति । आवृति । संवृति । सुकृति । आकृति । हत । संयत । विवृत
संयात । संप्रति । प्रतिपत्ति ॥

In words ऋतु etc., ह् is substituted for त.....

॥ प्रतिसरवेतसपताकासु ढः ॥ ८ ॥

एषु शब्देषु तकारस्य ढकारो भवति । लोपापवादः ॥ पछिसरो ।
वेदिसो । पठाआ ॥

In words प्रतिसर etc., त is changed to ढ. This is thus an exception to sūtra 2 above which enjoins elision.....

॥ वसतिभरतयोर्द्दः ॥ ९ ॥

वसतिभरतशब्द्योस्तकारस्य हकारो भवति ॥ वसही । भरहो ॥

In words वसति and भरत, त is changed to द.....

॥ गर्भिते णः ॥ १० ॥

गर्भितशब्दे तकारस्य णकारो भवति ॥ गर्भिणं ॥

In the word गर्भित, त is changed to ण.....

॥ ऐरावते च ॥ ११ ॥

ऐरावतशब्दे तकारस्य णकारो भवति । ऐरावणो ॥

In the word ऐरावत, त is changed to ण.....

॥ प्रदीपकदम्बदोहदेषु दो लः ॥ १२ ॥

एषु शब्देषु दकारस्य लुकारो भवति ॥ पलित्तं । कलंबो ।
दोहलो ॥

In words प्रदीपक etc., ल is substituted for द.....

॥ गद्ददे रः ॥ १३ ॥

गद्ददशब्दे दकारस्य रेफादेशो भवति ॥ गग्गरो ॥

In the word गद्दद, र is substituted for द.....

॥ संख्यायां च ॥ १४ ॥

संख्यावाचिनि शब्दे यो दकारस्तस्य रेफादेशो भवति ॥ एआरह ।
बारह । तेरह ॥ एकादश । द्वादश । त्रयोदश ॥ अयुक्तस्येत्येव । चउदह ॥

In words expressive of number, ए is substituted for ए...
..... This change takes place only if the ए is a non-conjunct;
so that the rule will not apply to चउद्दृ for चतुर्दृश where
ए is not a single consonant.

पो वः ॥ १५ ॥

पकारस्यायुक्तस्यानादिवर्तिनो वकारादेशो भवति ॥ सावो । सव-
हो । उल्वो । उवसग्गो ॥ शाप । शपथ । उल्प । उपसर्ग ॥ प्रायो-
प्रहणाद्यत्र लोपो न भवति तत्रायं विधिः ॥

व is substituted for a single non-initial प..... From the
use of प्रायः (implied from sūtra 2) we infer that this rule
applies wherever there is no elision.

॥ आपीडे मः ॥ १६ ॥

आपीडशब्दे पकारस्य मकारो भवति ॥ आमेलो ॥

In the word आपीड, a chaplet, म is substituted for प.....

॥ उत्तरीयानीययोज्जो वा ॥ १७ ॥

उत्तरीयशब्दे अनीयप्रत्ययान्ते च यस्य ज्ञो भवति वा ॥
उत्तरीअं । उत्तरिज्जं । रमणीअं । रमणिज्जं । भरणीअं । भरणिज्जं ॥

In the word उत्तरीय and in words ending with the affix
अनीय, ज्ञ is substituted for य.....

॥ छायायां हः ॥ १८ ॥

छायाशब्दे यकारस्य हकारो भवति ॥ छाहा ॥

In the word छाया, a shadow, ह is substituted for य.....

॥ कवन्ध्ये वो मः ॥ १९ ॥

कवन्धशब्दे वकारस्य मकारो भवति ॥ कमंधो ॥

In the word कवन्ध, a headless trunk, म is substituted
for व.....

॥ टो ढः ॥ २० ॥

टस्यानादिवर्तिनो ढकारो भवति ॥ णडो । विढो ॥

उ is substituted for non-initial ट.....

॥ सटाशकट्कटभेषु ढः ॥ २१ ॥

एतेषु टकारस्य ढकारो भवति ॥ सढा । सअडो । केढवो ॥

In the words सटा, clotted hair, etc., ढ is substituted for ट.....

॥ स्फटिके लः ॥ २२ ॥

स्फटिकशब्दे टकारस्य लकारो भवति ॥ फालिहो ॥

In the word स्फटिक crystal, ल is substituted for ट.....

॥ डस्य च ॥ २३ ॥

डकारस्यायुक्तस्यानादिभूतस्य लकारो भवति ॥ दालिमं ।
तलाजं । वलही ॥ प्राय इत्येव ॥ दालिमं । वडिसं । णिविडो ॥

ल is substituted for a single non-initial ड...Since प्रायः is implied from sūtra 2, we infer that such forms as दालिमं etc., are also admissible.

॥ टो ढः ॥ २४ ॥

ठकारस्यायुक्तस्यानादिभूतस्य ढकारो भवति ॥ मढं । जढरं । कढोरं ॥

उ is substituted for a single non-initial ड.....

॥ अंकोठे लुः ॥ २५ ॥

अंकोठशब्दे ठकारस्य हकारो भवति ॥ अंकोळो ॥

In the word अंकोठ, a plant, लु is substituted for उ...

॥ फो भः ॥ २६ ॥

फकारस्यायुक्तस्यानादिभूतस्य भकारो भवति ॥ सिभा । सेभा-
लिआ । सभरी । सभलं ॥

भ is substituted for a single non-initial फ.....

० ॥ खवथथभां दः ॥ २७ ॥

खादीनां पञ्चानामयुक्तानामनादिवर्तिनां हकारो भवति ॥ खस्य
तावत् ॥ मुहं । मेहला ॥ घस्य ॥ मेहो । जहणो ॥ थस्य ॥ गाहा ।
सवहो ॥ धस्य ॥ राहा । बहिरो ॥ भस्य ॥ सहा । रासहो ॥ प्राय
इत्येव ॥ पखलो । पलंघणो । अधीरो । अधणो । उवलद्धभावो ॥
मुख । मेखला । मेघ । जघन । गाथा । शपथ । राधा । बधिरा सभा ।
रासभ । प्रखल । प्रलंघन । अधीर । अधन । उपलव्धभाव ॥

ह is substituted for the five consonants ख, घ, थ, ध and
भ, when single and non-initial.....

प्रायः being still implied, we also find such forms as
पखलो etc.

॥ प्रथमशिथिलनिषधेषु दः ॥ २८ ॥

एतेषु थधयोर्ढकारो भवति ॥ पढमो । सिढिलो । णिसढो ॥

In the words प्रथम etc., द is substituted for थ and ध.....

॥ कैटभे वः ॥ २९ ॥

कैटभश्चव्दे भकारस्य वकारो भवति ॥ केढवो ॥

In the word कैटभ, व is substituted for भ.....

॥ हरिद्रादीनां रो लः ॥ ३० ॥

हरिद्रा इत्येवमादीनां रेफस्य लकारो भवति ॥ हलदा । चलणो ।
मुहलो । जहिट्टिलो । सोमालो । कलुण । अंगुली । इंगालो ।
चिलादो । फलिहा । फलिहो ॥ हरिद्रा । चरण । मुखर । युधिष्ठिर ।
सुखुमार । करुण । अंगुरी । अंगार । किरात । परिखा । परिप्रे ।
इत्येवमादयः ॥

In हरिद्रा etc., ल is substituted for र.....

॥ आदेयो जः ॥ ३१ ॥

अनादेरिति निवृत्तम् ॥ आदिभूतस्य यकारस्य जकारो भवति ॥
जट्टी । जसो । जक्खो ॥ यष्टि । यशस् । यश् ॥

The अधिकार of अनादे, non-initial, which was implied from sūtra I ends here. ज is substituted for an initial य...

॥ यष्ट्यां लः ॥ ३२ ॥

यष्टिशब्दे यकारस्य लकारो भवति ॥ लट्टी ॥

In the word यष्टि, a stick, ल is substituted for य.....

॥ किराते चः ॥ ३३ ॥

किरातशब्दे आदेवर्णस्य चकारो भवति ॥ चिलादो ॥

In किरात, a barbarian, च is substituted for the initial क.....

॥ कुञ्जे स्वः ॥ ३४ ॥

कुञ्जशब्दे आदेवर्णस्य खकारो भवति ॥ खुञ्जो ॥

In कुञ्ज, a hump-backed, ख is substituted for the initial letter.....

॥ दोलादण्डशनेषु ढः ॥ ३५ ॥

एषु आदेवर्णस्य ढकारो भवति ॥ ढोला । ढंडो । ढसणो ॥

In the words दोला etc., ढ is substituted for the initial letter.....

॥ परुपपरिवपरिखासु फः ॥ ३६ ॥

एतेष्वादेवर्णस्य फकारो भवति ॥ फरुसो । फलिहो । फलिहा ॥

In the words परुप etc., फ is substituted for the initial letter...

॥ पनसेऽपि ॥ ३७ ॥

पनसशब्देऽपि पकारस्य फकारो भवति ॥ फणसो ॥

In the word पनस, the bread-fruit tree, फ is substituted for फ.....

• ॥ बिसिन्यां भः ॥ ३८ ॥

बिसिनीशब्दे आदेर्वर्णस्य भकारो भवति ॥ भिसिणी ॥ रु-
लिंगनिर्देशादिह न भवति ॥ बिसं ॥

In the word बिसिनी, भ is substituted for the initial letter
..... From the express mention of the feminine बिसिणी, we
infer that the rule does not hold good in the neuter बिसं...

॥ मन्मथे वः ॥ ३९ ॥

मन्मथशब्दे आदेर्वर्णस्य वकारो भवति ॥ वम्महो ॥

In the word मन्मथ, व is substituted for the initial
letter.....

॥ लाहले णः ॥ ४० ॥

लाहलशब्दे आदेर्वर्णस्य णकारो भवति ॥ णाहलो ॥

In the word लाहल, § ण is substituted for the initial
letter.....

॥ पट्शावकसम्पर्णानां छः ॥ ४१ ॥

एतेषामादेर्वर्णस्य छकारो भवति ॥ छट्टी । छम्मुहो । छावओ ।
छत्तवण्णो ॥ पष्टी । पष्मुख । शावक । सम्पर्ण ॥

In the words पट् etc., छ is substituted for the initial
letter.....

॥ नो णः सर्वत्र ॥ ४२ ॥

आदेरिति निवृत्तम् । सर्वत्र नकारस्य णकारो भवति ॥ णई ।
कणअं । वजणं । माणुसो ॥

आदे:, initial, is no longer implied. ण is substituted for
न everywhere.....

§ The meaning of the word लाहल is uncertain.

॥ शबोः सः ॥ ४३ ॥

सर्वत्र शकारषकारयोः सकारो भवति ॥ शस्य ॥ सद्बो । णिसा ।
अंकुर्सो ॥ षस्य ॥ संढो । वसहो । कसाअं ॥

स is everywhere substituted for श and ष.....

॥ दशादिपु हः ॥ ४४ ॥

दश इत्येवमादिपु शकारस्य हकारो भवति ॥ दह । एआरह ।
बारह । तेरह ॥

In the words दश etc., ह is substituted for श....

॥ संज्ञायां वा ॥ ४५ ॥

संज्ञायां गम्यमानायां दशशब्दे शस्य हत्वं वा भवति ॥ दह-
मुहो दसमुहो । दहबलो दसबलो । दहरहो दसरहो ॥

When the word containing दश is a name, the substitution of ह for श is optional.....

॥ दिवसे सस्य ॥ ४६ ॥

दिवसशब्दे सकारस्य हकारो भवति ॥ दिअहो ॥

In the word दिवस, ह is substituted for स.....

॥ स्तुषायां एहः ॥ ४७ ॥

स्तुषाशब्दे षकारस्य एहकारो भवति ॥ सोणहा ॥

In the word स्तुषा, एह is substituted for ष.....

॥ इति वररुचिकृते प्राकृतप्रकाशे अयुक्तवर्णविधिर्नाम द्वितीयः परिच्छेदः ॥

॥ अथ तृतीयः परिच्छेदः ॥

॥ उपरि लोपः कगडतदपषसाम् ॥ १ ॥

कादीनामष्टानां युक्तस्योपरिष्ठितानां लोपो भवति ॥ कस्य तावत् ॥
भत्तं । सित्थओ ॥ गस्य । मुद्धो । सिणिद्धो ॥ डस्य । खगो । सज्जो ॥

तस्य । उप्पलं । उप्पाओ ॥ दस्य । मुग्गो । मुग्गरो ॥ पस्य । मुत्तो । पज्जत्तो ॥ पस्य । गोट्टी । गिट्टरो ॥ सस्य । खलिअं । गेहो ॥ भक्त । सिक्कथक । मुग्ध । सिग्ध । खङ्ग । घङ्ग । उत्तल । उत्तात । मुद्र । मुद्र । सुम । पर्याप्त । गोष्टी । निवुर । स्वलित । स्लेह ॥

The eight consonants क, ग, ड, त, द, प, ष and स, are elided when standing first in a conjunct; (and the remaining letter, if it is not at the beginning of the word is doubled by sūtras 50 and 51 below).....

॥ अधो मनयाम् ॥ २ ॥

मकारनकारयकारणां युक्तस्योपर्याधःस्थितानां लोपो भवति ॥ मस्य । तिग्गं । रस्मी । जुग्गं । वर्गी ॥ नस्य ॥ णग्गो ॥ यस्य ॥ सोम्मो । जोग्गो ॥

The consonants म, न and य are elided, when standing last in a conjunct, (and the remaining letter is doubled as before by sūtras 50 and 51).....

॥ सर्वत्र लवराम् ॥ ३ ॥

लकारवकाररेकाणां युक्तस्योपर्याधःस्थितानां लोपो भवति ॥ लस्य ॥ उक्का । वक्कलं । विक्कवो ॥ वस्य ॥ लोद्धओ । पिकं ॥ रस्य ॥ अक्को । सक्को ॥ उल्का । वल्कल । विछ्वव । लुच्छक । पक । अर्क । शक ॥

The letters ल, व (or व which is considered the same as व) and र, are always elided, whether they stand first or last in a conjunct (and the remaining letter is doubled as before).....

॥ द्रे रो वा ॥ ४ ॥

द्रश्वदे रेफस्य वा लोपो भवति ॥ दोहो । द्रोहो ॥ चंदो । चंद्रो ॥ रुद्धो । रुद्रो ॥

In the conjunct द्र, the elision of र is optional.....

॥ सर्वज्ञतुल्येषु वः ॥ ५ ॥

सर्वज्ञतुल्येषु व्याकारस्य लोपो भवति ॥ सब्ज्ञो । इंगिअज्ञो ॥
जानातेर्यान्येवंरूपाणि तत्र व्यापोः ॥

In words like सर्वज्ञ, the ज्ञ is elided... This elision takes place in all the words which are similarly derived from the root ज्ञा to know.....

॥ श्मशुश्मशानयोरादेः ॥ ६ ॥

श्मशुश्मशानयोरादेवर्णस्य लोपो भवति ॥ मस्सू । मसाणं ॥

The first letter of श्मशु and श्मशान is elided.....

॥ मध्याह्ने हस्य ॥ ७ ॥

मध्याह्नशब्दे हकारस्य लोपो भवति ॥ मञ्ज्ञणो ॥

In the word मध्याह्न, ह is elided.....

॥ हनह्लह्लेषु नलमां स्थितिरूर्ध्वम् ॥ ८ ॥

ह ह्ल ह्ल इत्येतेष्वधःस्थितानां नकारलकारमकाराणां स्थिति-रूर्ध्वमुपरिष्ठाद्वयति ॥ हस्य । पुञ्चण्हो । अवरण्हो ॥ हस्य । कल्हारं । अल्हादो ॥ हस्य । बम्हणो ॥

In the conjunct ह, ह्ल, ह्ल, the letters न, ल and म are respectively written before ह.....

॥ युक्तस्य ॥ ९ ॥

अधिकारोऽयम् । आ परिच्छेदसमाप्तेः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो युक्तस्येत्येवं वेदितव्यम् ॥ वद्यति । अस्थिनि अट्टी । युक्तग्रहणं हलो-न्त्यस्य मा भूत् ॥

This is an अधिकारसूत्र, and is implied in the succeeding sūtras to the end of the section. Our rules are henceforth to be understood as supplying a substitute for a conjunct. अट्टि for अस्थि (by sūtra 11) will serve as an instance. The use of the word युक्त, conjunct, shows that these substitu-

tions are not intended to apply to final letters, since the second member of a final conjunct is dropped by the rule of पाणिनि, viii 2. 23.

॥ षट्स्य ठः ॥ १० ॥

ष्ट इत्येतस्य युक्तस्य ठकारो भवति ॥ लट्टी । दिट्टी ॥
ठ is substituted for the conjunct ट.....

॥ अस्थिनि ॥ ११ ॥

अस्थिशब्दे युक्तस्य ठकारो भवति ॥ अट्टी ॥
In the word अस्थि, ठ is substituted for the conjunct...

॥ स्तस्य थः ॥ १२ ॥

स्तशब्दस्य थकारो भवति । उपरिलोपापवादः ॥ हत्थो । समत्थो ॥
थुई । थवओ । कोत्थुहो ॥ हस्त । समस्त । स्तुति । स्तबक । कौस्तुभ ।
य is substituted for स्त. This sūtra revokes sūtra 1 above, which would enjoin the elision of स as being the first member of the conjunct स्त.....

॥ न स्तम्बे ॥ १३ ॥

स्तम्बशब्दे स्तकारस्य थकारो न भवति ॥ तंबो ॥
In the word स्तम्ब, थ is not substituted for स्त.....

॥ स्तम्भे खः ॥ १४ ॥

स्तम्भशब्दे स्तकारस्य खकारो भवति ॥ खंभो ॥
In the word स्तम्भ, ख is substituted for स्त.....

॥ स्थाणावहरे ॥ १५ ॥

स्थाणुशब्दे युक्तस्य खकारो भवति । अहरे हरामिधेये न
भवति ॥ खाणू ॥ अहर इति किम ॥ थाणू । हरे ॥

In the word स्थाणु, post or firm, ख is substituted for the conjunct except when it signifies god शिव... Why do we make this exception? When it signifies शिव, it becomes स्थाणु by sūtral.....

॥ स्फोटके ॥ १६ ॥

स्फोटकशब्दे युक्तस्य खकारो भवति ॥ खोडओ ॥

In the word स्फोटक, ख is substituted for the conjunct...

॥ र्यशश्याभिमन्युषु जः ॥ १७ ॥

र्य इत्यस्य शश्याभिमन्युशब्दयोश्च युक्तस्य जकारो भवति ॥
कज्ज । सेज्जा । अहिमज्जू ॥

ज is substituted for the conjunct र्य, and also for the conjunct in the two words शश्या and अभिमन्यु.....

॥ तूर्यर्थसौन्दर्याश्र्यर्पर्यन्तेषु रः ॥ १८ ॥

एतेषु शब्देषु र्यस्य रेफो भवति ॥ तूरं । धीरं । सुंदेरं । अच्छेरं ।
केरं ॥

In the words तूर्य etc., र is substituted for the conjunct र्य.....

॥ सूर्ये वा ॥ १९ ॥

सूर्यशब्दे र्यकारस्य रेफादेशो भवति वा ॥ सूरो । सुज्जो ॥

In the word सूर्य, र is optionally substituted for र्य...

॥ चौर्यसमेषु रिअं ॥ २० ॥

चौर्यसमेषु शब्देषु र्यस्य रिअं इत्यादेशो भवति ॥ चौरिअं ।
सोरिअं । वीरिअं ॥ चौर्य । शौर्य । वीर्य ॥ समग्रहणादाकृतिगणोऽयम् ॥

In words like चौर्य, रिअं is substituted for र्य ... By the use of the word सम in the sūtra we understand that this is a class which can only be determined by usage.....

॥ पर्यस्तपर्याणिसौकुमार्येषु लः ॥ २१ ॥

एषु शब्देषु र्यस्य लकारो भवति ॥ पल्लत्यं । पल्लाणं । सोअमल्लं ।

In the words पर्यस्त etc., ल is substituted for र्य

॥ तस्य टः ॥ २२ ॥

ते इत्येतस्य टकारो भवति ॥ केवद्वाओ । णद्वाओ । णद्वृ ॥
ट is substituted for ते

॥ पत्ने ॥ २३ ॥

पत्तनशब्दे युक्तस्य टकारो भवति ॥ पद्वृण ॥
In the word पत्न, a town, ट is substituted for the
conjunction.....

॥ न धूर्तादिषु ॥ २४ ॥

धूर्त इत्येवमादिषु ते इत्येतस्य टकारो न भवति ॥ धुत्तो । कित्ती ।
वत्तमाण । वत्ता । आवत्तो । संवत्तओ । गिवत्तओ । वत्तिआ । अत्तो ।
कत्तरी । मुत्ती ॥ धूर्त । कीर्ति । वर्तमान । वार्ता । आवर्त । संवर्तक ।
निवर्तक । वर्तिका । आर्त । कर्तरी । मूर्ति ॥

ट is not substituted for ते in the class धूर्त etc.....

॥ गर्ते डः ॥ २५ ॥

गर्तशब्दे तस्य डकारो भवति ॥ गहो ॥
In the word गर्त, ड is substituted for ते

॥ गर्दभसंमर्दवितर्दिविच्छादिषु दस्य ॥ २६ ॥

एतेषु दस्य डो भवति ॥ गहुहो । संमहो । विअहु । विछहु ॥
In the words गर्दभ etc., ड is substituted for दे

॥ त्यथ्यव्यां चत्तजाः ॥ २७ ॥

त्य थ्य व्य इत्येतेषां च छ ज इत्येते यथासंख्यं भवन्ति ॥ त्यस्य ॥
णिच्छ । पच्छच्छ ॥ थ्यस्य ॥ रच्छा । मिच्छा । पच्छ ॥ व्यस्य ॥ विज्ञा ।
वैज्ञ ॥ नित्य । प्रत्यक्ष । रथ्या । मिश्या । पश्य । विदा । वैद्य ॥

च, छ, ज, are respectively substituted for the conjunction,
स्य, थ्य, व्य.....

॥ ध्यहोर्जः ॥ २८ ॥

ध्य ह्य इत्येतयोर्ज्ञकारो भवति ॥ ध्यस्य ॥ मर्ज्ञं । अज्ञाओ ॥
ह्यस्य ॥ वज्ञाओ । गुज्ञाओ ॥ मध्य । अध्याय । बाहक । गुहाक ॥

ज्ञ is substituted for the conjuncts ध्य and ह्य.....

॥ षक्सक्षां खः ॥ २९ ॥

षक्सक्षां खकारो भवति ॥ षक्स्य । मुक्रखं । पोक्खरो ॥ स्कस्य ॥
खंदो । खंधो ॥ क्षस्य ॥ खदो । जक्खो ॥

ख is substituted for the conjuncts षक्स, स्क, and ख.....

॥ अक्ष्यादिषु छः ॥ ३० ॥

अक्षि इत्येवमादिषु क्षकारस्य छकारो भवति ॥ अच्छी । लच्छी ।
छुण्णो । छीरं । छुद्धो । उच्छित्तो । सरिच्छ । उच्छू । उच्छा । छारं ।
रिच्छो । मच्छिआ । छुअं । छुरं । छेत्तं । वच्छो । दच्छो । कुच्छी ॥
अक्षि । लक्ष्मी । क्षुण्ण । क्षीर । क्षुब्ध । उक्षिम । सदृक्ष ।
इक्षु । उक्षन् । क्षार । क्रक्ष । मक्षिका । क्षुत । क्षुर । क्षेत्र । वक्षस् । दक्ष ।
कुक्षि । इत्येवमादयः ॥

In words आक्षि etc., छ is substituted for ख.....

॥ क्षमावृक्षक्षणेषु वा ॥ ३१ ॥

एतेषु क्षकारस्य छकारो भवति वा । छमा । खमा ॥ वच्छो ।
रुक्खो ॥ छणं । खणं ॥ वृक्षशब्दे क्रकारस्याकारे कृते क्षणशब्दे चोत्सवा-
मिधायिनि छत्वमिष्यते ॥

In the words क्षमा, वृक्ष and क्षण, छ is optionally substituted for ख..... It should be noted that छ is used in वृक्ष when अ is substituted for क्र, and in क्षण when it signifies feast, उत्सव.....

॥ अपक्षमविस्मयेषु महः ॥ ३२ ॥

अ इत्येतस्य पक्षमविस्मयशब्द्योश्च युक्तस्य महकारो भवति ॥
अस्य ॥ गिम्हो । उम्हा । पम्हो । विम्हओ ॥ ग्रीष्म । उष्मन् । पक्षमन् ।
विस्मय ॥

अह is substituted for अ and also for the conjunct in
पक्षम and विस्मय.....

॥ हनस्तप्तक्षणशां पदः ॥ ३३ ॥

हादानां एह इत्ययमादेशो भवति ॥ हस्य । वण्ही । जण्हू ॥
रुस्य ॥ एहाणं । पण्हुदं ॥ षण्य ॥ विण्हू । कण्हो ॥ क्षण्यस्य ॥
सण्हं । तिण्हं ॥ अस्य ॥ पण्हो । सिण्हो ॥ वहि । जहु । स्नान ।
अस्नुत । विण्णु । कृण्ण । श्लक्षण । तीक्ष्ण । प्रश्न । शिश्र ॥

एह is substituted for ह, ल, ण, श्ण and अ.....

॥ चिह्ने न्यः ॥ ३४ ॥

निहशब्दे युक्तस्य न्य इत्ययमादेशो भवति ॥ चिंधं ॥

In the word चिह्न, न्य is substituted for the conjunct.

॥ ष्पस्य फः ॥ ३५ ॥

ए इत्येतस्य फ इत्ययमादेशो भवति ॥ पुष्फं । सप्फं ।
णिष्फाओ ॥ पुष्प । शष्प । निष्पाव ॥

फ is substituted for ष्प.....

॥ स्पस्य सर्वत्र स्थितस्य ॥ ३६ ॥

स इत्येतस्य सर्वत्र स्थितस्य फ इत्ययमादेशो भवति ॥ फंसो ।
फंदणं ॥ स्पर्श । स्पन्दन ॥

फ is substituted for ष्प wherever it is found (i. e., in
the beginning or end of a word)...

॥ सि च ॥ ३७ ॥

सप्त्य कचित् सि इत्ययमादेशो भवति ॥ पादिसिद्धी ॥ प्रति-
स्पाद्धन् ॥

सि is also sometimes substituted for स्प.....

॥ वाष्पेऽश्रुणि हः ॥ ३८ ॥

बाष्पशब्दे ष्प इत्येतस्य हकारो भवति अश्रुणि वाच्ये ॥ वाहो ॥
अश्रुणि किं ॥ वफो ॥ वाष्प उभन् ॥

ह is substituted for ष्प in the word बाष्प when it signifies ' a tear '..... Why do we specify this signification ? When it signifies ' hot vapour ' we must use वफो (by sūtra 35 above).

॥ कार्षापणे ॥ ३९ ॥

कार्षापणशब्दे युक्तस्य हकारो भवति ॥ काहावणो ॥

ह is substituted for the conjunct in the word कार्षापण...

॥ अत्सप्सां छः ॥ ४० ॥

एतेषां छकारो भवति ॥ श्रस्य । पच्छिमं । अच्छेरं ॥ त्सस्य ।
वच्छो । वच्छरो ॥ प्सस्य । लिच्छा । जुगुच्छा ॥ पश्चिम । आश्र्वय ।
वत्स । वत्सर । लिप्सा । जुगुप्सा ॥

. छ is substituted for the conjuncts श्र, त्स and प्स...

॥ वृश्चिके ज्ञः ॥ ४१ ॥

वृश्चिकशब्दे श्वकारस्य ज्ञ इत्ययमादेशो भवति ॥ विज्ञुओ ।

In the word वृश्चिक, ज्ञ is substituted for श्र.....

॥ नोत्सुकोत्सवयोः ॥ ४२ ॥

उत्सुक उत्सव इत्येतयोः त्स इत्येतस्य छकारो न भवति ॥
अत्सप्सां छ इति प्राप्ते प्रतिपिध्यते ॥ उत्सुओ । उत्सवो ॥

In the words उत्सुक and उत्सव the substitution of छ for त्स (enjoined by sūtra 40) is prohibited... We have therefore उत्सुओ and उत्सवो (by iii. I, 50).

॥ न्मो मः ॥ ४३ ॥

न्म इत्येतस्य म इत्ययमादेशो भवति । अधोलोपे प्राप्ते । जन्मो ।
वन्महो ॥ जन्म । मन्मथ ॥

म is substituted for न्म, although म is properly elided when it is the second member of a conjunct.....

॥ मन्महपञ्चाशत्पञ्चदशेषु णः ॥ ४४ ॥

मन ज्ञ इत्येतयोः पञ्चाशत् पञ्चदश शब्दयोश्च युक्तस्य णकारो
भवति ॥ मनस्य ॥ पञ्चुण्णो ॥ ज्ञस्य ॥ जण्णो । विष्णाणं ॥ पण्णासा ।
पण्णरहो ॥ प्रद्युम्न । यज्ञ । विज्ञान । पञ्चाशत् । पञ्चदश ॥

ण is substituted for मन, ज्ञ. and for the conjuncts in the words पञ्चाशत् and पञ्चदश.....

॥ तालवृन्ते षटः ॥ ४५ ॥

तालवृन्ते युक्तस्य षट इत्ययमादेशो भवति ॥ तालवेष्टयं ॥

In the word तालवृन्त, षट् is substituted for the conjunct...

॥ भिन्दिपाले षटः ॥ ४६ ॥

भिन्दिपालशब्दे युक्तस्य षट इत्ययमादेशो भवति ॥ भिण्डिवालो ॥

In the word भिन्दिपाल, a dart, षट् is substituted for the conjunct.....

॥ विहृवले भर्हौ वा ॥ ४७ ॥

विहृलशब्दे युक्तस्य भकारहकारौ भवतो वा ॥ वेष्मलो । विहृलो ॥

In the word विहृल, भ and ह are optionally substituted for the conjunct.....

॥ आत्मनि पः ॥ ४८ ॥

आत्मशब्दे युक्तस्य पकारो भवति ॥ अप्पा ॥

In the word आत्मन्, प is substituted for the conjunct...

॥ कमस्य ॥ ४९ ॥

कम इत्येतस्य पकारो भवति ॥ रुप्यं । रुप्यिणी ॥ योगविभागो
नित्यार्थः ॥

प is substituted for the conjunct क ..The commentator remarks that this and the preceding sūtra (which might otherwise have been combined into one sūtra) are separated, because the latter of the two (i. e., sūtra 49) is absolute, while the former (sūtra 48) is only partially applicable, as आत्मन् admits of another form (see v. 45) besides अप्पा.

॥ शेषादेशयोद्दित्वमनादौ ॥ ५० ॥

युक्तस्य यौ शेषादेशभूतौ तयोरननादौ वर्तमानयोद्दित्वं भवति ॥

शेषस्य तावत् ॥ भुत्तं । मग्नो ॥ आदेशस्य ॥ लट्टी । दिट्टी ।
हृथो ॥ अनादाविति किम् ॥ खलिअं । खंभो । थवओ ॥ भुत्त ।
मार्ग । यष्टि । दृष्टि । हस्त । स्वलित । स्तम्भ । स्तवक ॥

Wherever after performing an elision (शेष) or substitution (आदेश) enjoined by a rule, a single consonant comes to represent a conjunct, this letter is always doubled, except at the beginning of a word.....Why do we except those which are at the beginning of a word ? Compare the cases of खलिअ for स्वलित etc.

॥ वर्गेषु युजः पूर्वः ॥ ५१ ॥

युक्तस्य यौ शेषादेशावनादिभूतौ तयोर्द्वित्वेऽपि विहिते अथ
ऊर्ध्वेन यो वर्गेषु वर्गो द्वितीयश्चतुर्थो वा विहितस्तस्य पूर्वः प्रथम-
स्तृतीयो वा भवति ॥ वर्गेषु युग्मस्य द्वितीयस्य प्रथमश्चतुर्थस्य तृतीयो
द्वित्वेन विधीयते । अयुग्मयोः प्रथमतृतीयपञ्चमरूपयोः शेषादेशयोस्तु
तावेव भवतः ॥

शैषस्य ॥ वक्खाणं । अग्धो । मुच्छा । णिज्ज्ञारो । लुच्छो ।
णिल्भरो ॥ आदेशस्य ॥ दिट्टी । लट्टी । वच्छो । विष्फरिसो । णित्थारो ।
जक्खो । लच्छी । अट्टी । पुष्फ ॥

व्याख्यान । अर्ध । मूर्ढा । निर्झर । लुध । निर्भर । हष्टि । यष्टि ।
वक्ष्य । विस्पर्श । निस्तार । यक्ष । लक्ष्मी । अस्थि । पुष्प ॥

When the doubling enjoined by the previous sūtra takes place, whether in regard to the first or the second member of the conjunct, wherever the single representative is an aspirate (i. e., the second or fourth letter of its class), it is to be doubled by prefixing its own non-aspirate; in the case of the other letters, of course they themselves are their own duplicates.....

॥ नीडादिषु ॥ ५२ ॥

नीट इत्येवमादिषु अनादौ वर्तमानस्य द्वित्वं भवति ॥ णेहू ॥
एन्नीडप्पीडेत्यादिना णत्वम् ॥ सोत्तं । पेम्म । वाहित्तं । उज्जुओ ।
जण्णओ । जोव्वणं ॥ नीड । स्वोत । प्रेमन् । व्याहृत । ऋजु । जनक ।
यौवन ॥

In the words नीड etc., the medial letter is doubled, although it is not a conjunct.....Here ए is substituted for इ by the sūtra i. 19.....

॥ आम्रताम्रयोर्वः ॥ ५३ ॥

आम्र ताम्र इत्येत्योर्द्वित्वेन बकारो भवति ॥ अंबं । तंबं ॥

In the words आम्र and ताम्र, त्र is employed in the doubling (enjoined by sūtra 50 above)...

॥ न रहोः ॥ ५४ ॥

रेफहकारयोर्द्वित्वं न भवति ॥ धीरं । तूरं । जीहा । वाहो ॥
धैर्य । तूर्य । जिहा । बाष्प ॥

र and ह are never doubled.....

॥ आङ्गे ज्ञस्य ॥ ५५ ॥

आङ्ग उत्तरस्य ज्ञ इत्येतस्यादेशस्य द्वित्वं न भवति ॥ आणा । आणन्ती ॥ आज्ञा । आज्ञसि ॥ आङ्ग इति किम् ॥ सण्णा ॥ संज्ञा ॥

When ज्ञ is preceded by the preposition आ, its substitute (i. e. ण) is not doubled.....Why do you say 'when preceded by आ' ? Because we want the doubling in words like सण्णा for संज्ञा.

॥ न विद्वपरे ॥ ५६ ॥

अनुस्वारपरे द्वित्वं न भवति ॥ संकंतो । संज्ञा ॥ संक्रान्त । संध्या ॥

A letter, which immediately follows अनुस्वार, is not doubled.....

॥ समासे वा ॥ ५७ ॥

॥ समासे शेषादेशयोर्वा द्वित्वं भवति ॥ णइग्गामो । णईग्गामो । कुसुमपञ्चरो । कुसुमपञ्चरो । देवथुई । देवथुई । आणालक्ष्मंभो । आणालक्ष्मंभो ॥ नदीग्राम । कुसुमप्रकर । देवस्तुति । आलानस्तम्भ ॥

In a compound word, the doubling is optional, whether in the case of elision or substitution...

॥ सेवादिषु च ॥ ५८ ॥

सेवा इत्येवमादिषु चानादौ वा द्वित्वं भवति ॥ सेव्वा सेवा । एकं एञ्च । णक्ष्मो णहो । देव्वं दृश्वं । असिव्वं असिवं । तेलोक्कं तेलोञ्च । णिहित्तो णिहिओ । तुणिह्को तुणिहओ । कणिआरो कणिआरो । दिग्धं दीहं । रत्ती रई । दुक्षिखओ दुहिओ । अस्सो अस्सो । इस्सरो ईसरो । विस्सासो वीसासो । णिस्सासो णीसासो । रस्सी रस्सी । मित्तो मिओ । पुस्सो पुस्सो ॥ सेवा । एक । नख । दैव । अशिव ।

त्रैलोक्यं । निहित । तूष्णीक । कर्णिकार । दीर्घ । रात्रि । दुःखित ।
अश्व । ईश्वर । विश्वास । निश्वास । रश्मि । मित्र । पुष्य ॥

उभयत्र विभाषेयं सेवादीनामप्राप्ते दीर्घादीनां च प्राप्ते ॥

In the words सेवा etc., the medial letter is optionally doubled..... The alternative can be considered in two ways ; in words like सेवा, there would have been no occasion for the doubling except for this rule; in words like दीर्घ, the doubling is already enjoined by other rules (e. g., iii. 3 and iii. 50), and therefore the option granted by this is required to dispense with their operation.

॥ विप्रकर्षः ॥ ५९ ॥

अधिकारोऽयम् । आ परिच्छेदसमाप्तेः । युक्तस्य विप्रकर्षो भवति ॥

This, being an अधिकारसूत्र, will be implied in the following sūtras to the end of the section. (युक्तस्य still continues to be implied from sūtra 9. We are, therefore, to understand that the subject of the following sūtras to the end of the section will be) the separation (विप्रकर्ष) of conjuncts.

॥ किष्टश्लिष्टतनक्रियाशार्द्धेषु तत्स्वरवत्पूर्वस्य ॥ ६० ॥

क्षिष्टादिषु युक्तस्य विप्रकर्षो भवति । विप्रकुष्टस्य च यः पूर्वो वर्णो
निरर्थस्तस्य तत्स्वरता भवति । तेनैव पूर्वेण स्वरेण पूर्वो वर्णः सार्थो
भवतीत्यर्थः ॥ किलिद्वं । सिलिद्वं । रअणं । किरिआ । सारंगो ॥

In the words क्षिष्ट etc., the conjunct consonants are separated ; and the first consonant, which has no vowel of its own, undergoes vocalisation, and becomes sounded with the original vowel.....

॥ कृष्णे वा ॥ ६१ ॥

कृष्णशब्दे युक्तस्य वा विप्रकर्पे भवति । पूर्वस्य च तत्स्वरता ॥
व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन वर्णे नित्यं विप्रकर्षः । विष्णौ तु न भवत्येव ॥
कसणो ॥ कण्हो ॥

In the word कृष्ण, the separation of the conjunct ण is optional ; in the case of the separation the vowel must be supplied as before; here, however, the option is definitely restricted : The separation is obligatory when कृष्ण means black colour : as, कसण ; but it is forbidden when it means विष्णु; as कण्हो.....

॥ इः श्रीदीक्रीतकान्तकेशम्लानस्वप्नश्चर्षहर्गर्हेषु ॥ ६२ ॥

एषु युक्तस्य विप्रकर्पे भवति । पूर्वस्य इकारः । तत्स्वरता च
भवति ॥ सिरी । हिरी । किरीतो । किलंतो । किलेसो । मिलाणं ।
सिविणो । फरिसो । हरिसो । अरिहो । गरिहो ॥ श्री । ह्री । क्रीत ।
क्वान्त । क्वेश । म्लान । स्वप्न । स्वर्ष । हर्ष । अर्ह । गर्ह ॥

In the words श्री etc., the conjuncts are separated and the first consonant adds इ and not the original vowel.....

॥ अः क्षमाश्लाघयोः ॥ ६३ ॥

क्षमा श्लाघा इत्येतयोर्युक्तस्य विप्रकर्पे भवति । पूर्वस्य अकारस्त-
त्स्वरता च भवति ॥ खमा । सलाहा ॥

In the words क्षमा and श्लाघा the conjunct is divided and the first consonant is sounded with अ.....

॥ स्लेहे वा ॥ ६४ ॥

स्लेहशब्दे युक्तस्य विप्रकर्पे वा भवति । पूर्वस्य च अकारस्त-
त्स्वरता च भवति ॥ सणेहो । णेहो ॥

In the word स्लेह the division of the conjunct is optional, but when it does take place, the first consonant is sounded with अ.....

० ॥ उः पद्मतन्वीसमेषु ॥ ६५ ॥

पद्मशब्दे तन्वी इत्येवंसमेषु च युक्तस्य विप्रकर्णे भवति । पूर्वस्य
च उकारस्तस्वरता च भवति ॥ पउमं । तणुई । लहुई ॥

In पञ्च and words like तन्वी (such as लन्वी etc.) the conjunct is divided, and the first consonant is sounded with उ.....

॥ ज्यायामीत् ॥ ६६ ॥

ज्याशब्दे युक्तस्य विप्रकर्णे भवति । पूर्वस्य च ईकारस्तस्वरता
च ॥ जीआ ॥

In the word ज्या, bow-string, the conjunct is divided and the first consonant is sounded with ई.

॥ इति वररुचिकृते प्राकृतप्रकाशे युक्तवर्णविधिर्नाम सृतीयः परिच्छेदः ॥

॥ अथ चतुर्थः परिच्छेदः ॥

॥ संथावचामज्ज्ञोपविशेषा बहुलम् ॥ १ ॥

अचामिति प्रत्याहारग्रहणम् । अजिति च । संधौ वर्तमानानाम-
चां स्थाने अजिवशेषा लोपविशेषाच्च बहुलं भवन्ति ॥

अजिवशेषास्तावत् । जउणअडं जउणाअडं । णइसोत्तो णईसोत्तो ।
बहुमुहं बहूमुहं । कणउरं कणउरं । सिरोवेअणा सिरवेअणा । पीआर्यां
पिआपिअं । सीआसीअं सिआसिअं । सबोमुओ सबोमूओ ।
सरोरुहं सररुहं ॥

लोपविशेषाः ॥ राउलं राअउलं । तुहद्धं तुहअद्धं । महद्धं मह-
अद्धं । बावडणं बाअवडणं । कुंभारो कुंभआरो । पवणुद्धुअं ॥

The expressions अचाम् and अञ्च refer to the प्रत्याहार अञ्च, vowels. When vowels are in संधि, are in a state of intermediate conjunctions, various kinds of vowels and elisions arise.....

संयोगपरे सर्वत्र पूर्वस्थाचो लोपः ।

कचिनित्यं कचिदन्यदेव बहुलप्रहणात् । तेनान्यदपि लाक्षणिक-
कार्यं भवति ॥

When a conjunct consonant follows, it is always the first of the two meeting vowels, which is elided (of course when there is any elision at all). From the use of बहुल, variously, in the sūtra, we conclude that these changes are in some cases absolute, in others they admit of different forms ; hence when other forms are met with, they are still to be considered as here provided for in Grammar.

॥ उदुम्बरे दोलोपः ॥ २ ॥

उदुम्बरशब्दे दु इत्येतस्य लोपो भवति ॥ उंवरं ॥

In the word उदुम्बर, दु is elided.....

॥ कालायसे यस्य वा ॥ ३ ॥

कालायसशब्दे यस्य वा लोपो भवति ॥ कालासं कालाअसं ॥

In the word कालायस, य is optionally elided.....

॥ भाजने जस्य ॥ ४ ॥

भाजनशब्दे जकारस्य लोपो वा भवति ॥ भाणं भाअणं ॥

In भाजन, ज is optionally elided.....

॥ यावदादिषु वस्य ॥ ५ ॥

यावदित्येवमादिषु वकारस्य वा लोपो भवति ॥ जा जाव । ता

ताव । पाराओ पारावओ । अणुत्तंत अणुवत्तंत । जीअं जीविअं । एअं

एव्वं । एअ एव्वं । कुअलअं कुवलअं ॥ यावत् । तावत् । पारावत ।

अनुवर्तमान । जीवित् । एवं । एव । कुवलय । इत्येवमादयः ॥

In the words यावत् etc., व is optionally elided.....

॥ अन्त्यस्य हलः ॥ ६ ॥

वेति निवृत्तम् । शब्दानां योऽन्त्यो हलूतस्य लोपो भवति ॥ जसो ।
णहं । सरो । कम्भो । जाव । ताव ॥ यशस् । नमस् । सरस् । कम्भू ।
यावत् । तावत् ॥

The word वा implied in the preceding sūtras is no longer implied. A final consonant is always elided.....

॥ ख्यामात् ॥ ७ ॥

ख्यां वर्तमानस्यान्त्यहल आकारो भवति ॥ सरिआ । पहि-
वआ । वाआ । सरिन् । ग्रतिपद् । वाच् ॥

आ is substituted for the final consonant of a feminine word.....

॥ रो रा ॥ ८ ॥

ख्यामन्त्यस्य हलो रेफस्य रा इत्यथमादेशो भवति ॥ धुरा ।
गिरा ॥

रा is substituted for the final र in a feminine word.....

॥ न विद्युति ॥ ९ ॥

विद्युच्छव्दे आकारो न भवति ॥ विज्जू ॥

आ is not substituted for the final consonant of the word विद्युत्.....

॥ शरदो दः ॥ १० ॥

शरच्छव्दस्यान्त्यहलो दो भवति ॥ सरदो ॥

इ is substituted for the final consonant of the word शरद्

॥ दिक्षप्रावृष्टोः सः ॥ ११ ॥

दिक्षशब्दस्यान्त्यहलः प्रावृदशब्दस्यापि सकारो भवति ॥ दिसा ।
पावसो ॥

स is substituted for the final consonant of the words
दिश् and प्रावृष्.....

॥ मो विन्दुः ॥ १२ ॥

अन्त्यस्य हलो मकारस्य विन्दुर्भवति ॥ अच्छं । वच्छं । भहं ।
अग्निं । दद्मं । वणं । धणं ॥

अनुस्वार is substituted for the final म.....

॥ अचि मश्च ॥ १३ ॥

अचि परतो मो भवति वा ॥ फलमवहरइ ॥ फलं अवहरइ ॥
When a vowel immediately follows, म may optionally
remain (or, in other words, संयुक्ति in this case is allowed).

॥ नवोर्हलि ॥ १४ ॥

नकारञ्जकार्योर्हलि परतो विन्दुर्भवति मकारश्च ॥ नस्य ॥ अंसो
अम्सो । कंसो कम्सो ॥ वस्य ॥ वंचणीअं वम्चणीअं । विज्ञो
विम्ज्ञो ॥

अनुस्वार is substituted for न् and श् when followed by a
consonant, and so also is म (as we infer from the preceding
सूत्र).....

॥ वक्रादिषु ॥ १५ ॥

वक्रादिषु शब्देषु विन्दुरागमो भवति ॥ बंकं । तंसं । हंसो ।
अंसू । मंसू । गुणी । मंथं । मणसिणी । दंसणं । फंसो । वणो । पहिं-
सुदं । अंसो । अहिमुंको ॥ वक्र । च्यस्त । ह्वस्त । अश्व । इमश्व । गृष्टि ।
मस्त । मनस्विनी । दर्शन । स्पर्श । वर्ण । प्रतिश्रुत । अश्व । अभिमुक्त ।
इत्यादयः ॥

In the words वक्र etc., अनुस्वार is inserted as an augment.

॥ मांसादिषु वा ॥ १६ ॥

मांसादिषु शब्देषु वा विन्दुः प्रयोक्तव्यः ॥ मंसं मासं । कहं कह । पूर्णं पूर्ण । तहिं तहि । असुं असु ॥ तद्यमपठितो मांसादिर्गणः । यत्र कचिद् वृत्तभङ्गभयात् त्यज्यमानः क्रियमाणश्च विन्दुर्भवति स मांसा-दिषु द्रष्टव्यः ॥

In the words मांस etc., the use of अनुस्वार is optional... There is no definite class of words such as मांस etc., but wherever, through fear of violating the metre, अनुस्वार is sometimes used and sometimes omitted, the commentator wishes such a word to be considered as included in the class referred to above.....

॥ यथि तद्वर्गान्तः ॥ १७ ॥

यथि परतो विन्दुस्तद्वर्गान्तो वा भवति ॥ सङ्का । सङ्को । अङ्को । अङ्गं । सङ्करइ । सण्ठो । सन्तरइ । सम्पत्ती ॥ यथीति किम् । अंसो ॥ वाधिकारात् । पंक । विंदू । संका । संख्यो ॥

When any consonant except ह and the sibilants (i. e., letters in the यथा प्रत्याहार) immediately follows, अनुस्वार may optionally become the nasal of the class to which the letter belongs..... Why do we use यथा in the sūtra ? That we may exclude ह and the sibilants and have अनुस्वार only in अंसो etc. We may also use the option of the rule and have.....

॥ नसान्तप्रावृद्धशरदः पुंसि ॥ १८ ॥

नकारान्ताः सकारान्ताश्च प्रावृद्धशरदौ च पुंसि प्रयोक्तव्याः ॥ नान्ताः ॥ कम्मो । जम्मो । वम्मो ॥ सान्ताः ॥ जसो । तमो । सरो ॥ पादसो । सरदो ॥

Nouns ending in त् and स् and the two words प्रावृद्ध and शरद् are to be used in the masculine gender.....

॥ न शिरोनभसी ॥ १९ ॥

शिरस् नभस् इत्येतौ न पुंसि प्रयोक्तव्यौ ॥ सिरं । णहं ॥

The words शिरस् and नभस् are not to be used in the masculine gender.....

॥ पृष्ठातिप्रश्नाः स्त्रियां वा ॥ २० ॥

एते स्त्रियां वा प्रयोक्तव्याः ॥ पुट्टी पुट्टं । अच्छी अच्छं । पष्ट्हा पष्ट्हो ॥ पृष्ठ । अक्षि । प्रश्न ॥

The words पृष्ठ, अक्षि and प्रश्न may optionally be used in the feminine gender.....

॥ ओदवापयोः ॥ २१ ॥

अव अप इत्येतयोरुपर्सर्गयोर्वा ओत्वं भवति ॥ ओहासो अव-हासो ॥ ओसारिअं अवसारिअं ॥ अवहास । अपसारित ॥

ओ is optionally substituted for the prepositions अव and अप when in composition.....

॥ तल्लत्योर्दात्तणां ॥ २२ ॥

तल् त्व इत्येतयोः प्रत्यययोर्यथासंख्यं दा त्तण इत्येतावादेशौ स्तः ॥ पीणदा । मूढदा । पीणत्तणं । मूढत्तणं ॥

दा and त्तण are respectively substituted for the affixes तल् and त्व (which in Sanskrit are used to form abstract nouns).

॥ क्त्व ऊणः ॥ २३ ॥

क्त्वाप्रत्ययस्य ऊण इत्ययमादेशो भवति ॥ घेऊण । सोऊण । काऊण । दाऊण ॥ गृहीत्वा । श्रुत्वा । कृत्वा । दत्वा ॥

ऊण is substituted for त्वा (The affix of the indeclinable past participle).....

॥ इ॒ण इ॒रः शी॒ले ॥ २४ ॥

शीले यस्तुन्प्रत्ययो विहितस्तस्य इर इत्यथमादेशो भवति ॥
भ्रमणशीलो भमिरो । हसनशीलो हसिरो ॥

इर is substituted for the affix तृत् signifying शील, habits or disposition.....

॥ आलिलोळालवन्तेन्ता मतुपः ॥ २५ ॥

आलु इल उल आल वन्त इन्त इत्येत आदेशा मतुपः स्थाने भवन्ति ॥

आलुस्तावत् ॥ ईसालू । णिहालू ॥ इलः ॥ विआरिलो ।
मालाइलो ॥ उलः ॥ विआरुलो ॥ आलः ॥ धणालो । सहालो ॥
वन्तः ॥ धणवन्तो । जेव्वणवन्तो ॥ इन्तः ॥ रोसाइन्तो पाणाइन्तो ॥
थथादर्शनमेते प्रयोक्तव्याः न सर्वे सर्वत्र ॥

ईर्षावत् । निद्रावत् । विकारवत् । मालावत् । धनवत् । शब्दवत् ।
शैवनवत् । रोषवत् । प्राणवत् ॥

आलु, इल, उल, आल, वन्त, इन्त are substituted for मतुप्, the affix signifying possession... ..

These various substitutes for मतुप् must not be used indiscriminately, but with a due regard to forms found in use in classical authors.

[कचिदा मतुपोऽन्त्यस्य मंतो वा दृश्यते कचित् ।
हणुमा । हणुमंतो ॥

Sometimes we find आ instead of मतुप् and sometimes

उल.

इलोळावपरे प्रायः शेषिकेषु प्रयुज्जते ।

पौरस्त्यं पुरोभवं पुरिलं । आत्मीयं अप्पुलं ॥

Others use the substitutes इल and उल in the sense of the affixes, in grammar called शेषिक (compare पाणिनि iv. 2-92.)

परिमाणे किमादिभ्यो भवन्ति केहहादयः ।

केहहं केत्तिअं । जेहं । जेत्तिअं । तेहं तेत्तिअं । एहं एत्तिअं ॥

In the sense of measure केह and others are substituted for similar derivatives from किम् etc.

कृत्वसो हुत्तमित्यन्ये । देशीशब्दः स इष्यते ।

सअहुत्तं । सहस्रहुत्तं ॥

Others add हुत्तं as a substitute for कृत्वस्. But the commentator regards it as a देशी word:

जातौ वा स्वार्थिकः कः ।

जातौ स्वार्थे ककारः प्रयोक्तव्यः ॥]

The affix क is optionally added to words signifying a class-name without changing its meaning.....

॥ विद्युत्पीताभ्यां लः ॥ २६ ॥

विद्युत्पीतशब्दाभ्यां परतः स्वार्थे लप्रत्ययो भवति ॥ विज्जू ।

विज्जुली ॥ पीअं । पीअलं ॥

The affix ल is used at the end of the words विद्युत् and पीत, without altering their meaning.....

[॥ वृन्दे वो रः ॥ २७ ॥]

वृन्दशब्दे वकारात्परः स्वार्थे रेको वा प्रयोक्तव्यः ॥ ब्रंदं । वंदं ॥

In the word वृन्द, र is optionally used after व, without altering its meaning.....

॥ करेण्वां रणोः स्थितिपरिवृत्तिः ॥ २८ ॥

करेणुशब्दे रेफणकारयोः स्थितिपरिवृत्तिभवति ॥ कणेहू ॥

पुंसि न भवति ॥ करेणू ॥

In the word करेणू, a female elephant, र and ण are transposed.....From the express-mention of the feminine, we infer that the rule does not hold good in the masculine.....

॥ आलाने लनोः ॥ २९ ॥

आलानशब्दे लकारनकारयोर्हल्मात्रयोः स्थितिपरिवृत्तिर्भवति ॥
आलानलस्यंभो ॥

In the word आलान, an elephant's post, the ल and न are transposed (of course without their vowel as before)

॥ बृहस्पतौ बहोर्भञ्जौ ॥ ३० ॥

बृहस्पतिशब्दे बकारहकारयोर्यथासंख्यं भकारअकारौ भवतः ॥
भञ्जणपत्तैः ॥

In word बृहस्पति, भ and अ are respectively substituted
for ब and ह.....

॥ मलिने लिनोरलौ वा ॥ ३१ ॥

मलिनशब्दे लिकारनकारयोर्यथासंख्यमिकारलकारौ वा भवतः ॥
लौ । मलिणं ॥

In the word मलिन, इ and ल are optionally substituted
लि and न respectively.....

॥ गृहे घरेऽपतौ ॥ ३२ ॥

गृहशब्दे घर इत्ययमादेशो भवति । पतिशब्दे परतो न भवति ॥
भरने ॥ अपताविति किम् ॥ गहवैः ॥

वर is substituted for गृह, except when it is followed by
त... Why do we make this exception ? Because we
should have गहवै for गृहपति

॥ दाढादयो बहुलम् ॥ ३३ ॥

दाढा इत्येवमादयः शब्दा बहुलं निपात्यन्ते दंष्ट्रादिपु ॥ दंष्ट्रा ।
दाढा ॥ इदानीम् । एण्हि ॥ दुहिता । धीआ धूदा ॥ चातुर्थ । चातु-
र्थलं ॥ मण्डूकः । मंडूरो ॥ गृहे निहितं । घरे णिहितं ॥ उत्पलं ।
कंदोद्वो ॥ गोदावरी । गोला ॥ ललाटं । णिडालं ॥ भूः । भुमआ ॥

बैदूर्यं वेलुरिअं ॥ उभयपार्श्वं । अवहोवासं ॥ चूतः । माइंदो माओंदो ॥
आदिशब्दोऽयं प्रकारे । तेन सर्वं एव देशसंकेतप्रवृत्तभाषाशब्दाः
परिगृहीताः ॥

The class of words दादा etc., are irregularly substituted for देश etc.....The word आदि in the sūtra is used in the sense of similitude (प्रकार) or class; therefore, all words from popular dialects may be considered as comprehended under this rule, which are used by convention in different provinces (देशसंकेतप्रवृत्तभाषाशब्द).

॥ इति वररुचिकृते प्राकृतप्रकाशे संकीर्णविधिर्नाम चतुर्थः परिच्छेदः ॥

॥ अथ पञ्चमः परिच्छेदः ॥

॥ अत ओत्सोः ॥ १ ॥

अकारान्ताच्छब्दात्परस्य सोः स्थाने ओत्वं भवति ॥ वच्छो ।
वसहो । पुरिसो ॥ वृक्षः । वृषभः । पुरुषः ॥

ओ is substituted for सु, the affix of the nom. sing., after a word ending in अ.....

॥ जश्शसोलोपः ॥ २ ॥

अत इत्यनुवर्तते । अकारान्तस्थानन्तरं यौ जश्शसौ तयोलोपे
भवति ॥ वच्छा सोहंति । वृक्षाः शोभन्ते । जश्शसङ्गस्थान्सु दीर्घं इति
दीर्घं कृते पश्चालोपो जसः ।

वच्छे णिअच्छह । वृक्षान्नियच्छत ॥ एच सुपि इत्येत्वे कृते
शसो लोपः ॥

जस् and शस्, the affixes of the nom. and acc. plural,
are elided after words ending in अ.....Here the final अ
becomes ए by sūtra 12 and then शस् is elided.....Here the
vowel अ is lengthened by sūtra 11, and then the affix जस्
is elided.....

॥ अतो मः ॥ ३ ॥

अकारान्तस्थानन्तरं योऽम् द्वितीयैकवचनं तदकारस्य लोपे
भवति ॥ वच्छं पेक्खय ॥ मो विन्दुरिति विन्दुः ॥

The अ of अम्, the affix of the acc. sing., is elided after words ending in अ.....For the अनुस्वार see iv. 12.

॥ दामोर्णः ॥ ४ ॥

अतोऽनन्तरं दामोस्तृतीयैकवचनष्ट्रीवहुवचनयोर्णकारो भवति ॥
वच्छेण । वच्छाण । एच सुपीत्येत्वम् । जशसङ्कस्थाम्सु दीर्घ इति दीर्घः ॥

After words ending in अ, ण is substituted for ए and आम्, the affixes of the instr. sing. and genitive plural.....The ए in place of the ending अ of the word in the former is caused by sūtra 12, and the long vowel in the latter, by sūtra 11.

॥ भिसो हिं ॥ ५ ॥

अतोऽनन्तरस्य भिसो हिं भवति ॥ वच्छेहिं ॥ एच सुषि इत्येत्वम् ॥

हिं is substituted for भिस्, the affix of the instr. plural, after words ending in अ.....The ए in place of the ending अ of the word is caused by sūtra 12.

॥ उसेरादोदुह्यः ॥ ६ ॥

अतोऽनन्तरस्य उसेः पञ्चस्यैकवचनस्य स्थाने आ दो दु हि इत्येत
आदेशा भवन्ति ॥ वच्छा । वच्छादो । वच्छादु । वच्छाहि ॥ जशसङ्क-
स्थाम्सु दीर्घत्वम् ॥

After words ending in अ, the अ, आ, दो, दु are severally substituted for उसि, the affix of the ablative sing.....For the lengthening of अ, see sūtras 11 and 13.

॥ भ्यसो हिंतो सुंतो ॥ ७ ॥

अतोऽनन्तरस्य भ्यसो हिंतो सुंतो इत्येतावादेशौ भवतः ॥ वच्छा-
हिंतो । वच्छासुंतो ॥ ए च सुषि इति चकारेण दीर्घत्वम् ॥

After words ending in अ, इतो and सुतो are substituted for अस्, the affix of the ablative plural.....The lengthening of the ending vowel of the word is due to च in sūtra 12.

॥ स्सो ड्सः ॥ ८ ॥

अतोऽनन्तरस्य ड्सः स्स इत्यादेशो भवति ॥ वच्छस्स ॥

After words ending in अ, स्स is substituted for ड्स्, the affix of the genitive sing.....

॥ डेरेम्मी ॥ ९ ॥

अतोऽनन्तरस्य डे: ए म्मि इत्यादेशौ भवतः ॥ वच्छे । क्वचिद्
डसिड्योलोपः ॥ वच्छम्मि ॥

After words ending in अ, ए and म्मि are substituted for डि, the affix of the loc. sing.....For the elision of अ before ए, see sūtra 13 below.....

॥ सुपः सुः ॥ १० ॥

अतोऽनन्तरस्य सुपः सु इत्यादेशो भवति ॥ वच्छेसु । ए च
सुपि इत्येत्पु ॥

After words ending in अ, सु is substituted for सुप्, the affix of the loc. plural.....For ए in place of the ending अ of the word, see sūtra 12.

॥ जश्शम्भस्याम्भु दीर्घः ॥ ११ ॥

जसादिपु परतोऽतो दीर्घो भवति ॥ वच्छा सोहंति । जश्शसो-
लोप इति जसो लोपः ॥ वच्छादो आगदो । वच्छादु । वच्छाहि ॥
डसेरादोदुह्यः ॥ वच्छाण ॥ टामोर्णः ॥

For the final अ of the nouns, आ is substituted before the affixes of जस्, शस्, डसि and आप.....For the elision of जस् see sūtra 2.....For शो, दु, हि, see sūtra 6.....For ण, see sūtra 4.

॥ ए च सुप्यडिङ्ग्सोः ॥ १२ ॥

अत अकारस्यैत्वं भवति सुपि परतो डिङ्ग्सौ वर्जयित्वा । चकारा-
दीर्घश्च ॥ वच्छे पेक्खह ॥ जश्शस्तोर्लोपः ॥ वच्छेण । टामोर्णः ॥
वच्छेहिं ॥ वच्छेसु ॥

चकारादीर्घश्चेति ॥ वच्छाहिंतो वच्छासुतो ॥ श्वसो हिंतो
सुतो ॥ अडिङ्ग्सोरिति किम् ॥ वच्छमिं । वच्छस्त ॥

ए is substituted for the ending अ of a word before all the case-affixes except दि and रुः; and from the word च in the sūtra we conclude that the lengthening is also allowed.....For the elision of शस् see sūtra 2 ..For ण see sūtra 4; the long vowel also is used.....For हिंतो and सुतो see sūtra 7. Why do we except डि and रुः? Because we have वच्छमिं and वच्छस्त.

॥ कचिद् डसिङ्ग्योर्लोपः ॥ १३ ॥

अतो डसि डि इत्येतयोः परतः कचिङ्ग्योपो भवति ॥ वच्छा
आगदो । डसेरादोदुह्य इति ॥ वच्छे ठिं । डेरेमीत्येत्वम् ॥

When डसि and डि follow, the final अ of nouns is elided in certain cases. (It means we elide the ending अ before the affixes, in order to avoide necessity of lengthening in the ablative form by sūtra 11, and to avoid similarly a form in the loc- such as वच्छए by sūtra 9.)

॥ इदुतोः शसो णो ॥ १४ ॥

इदुदन्तयोः शसो णो भवति ॥ अग्निणो पेक्खह । वाऽणो पेक्ख ॥

In nouns ending in इ and उ, णो is substituted for शस...

॥ उसो वा ॥ १५ ॥

इदुदन्तयोर्डिङ्ग्सो वा णो भवति ॥ अग्निणो अग्निस्त ॥ वाऽणो ।
वाऽस्त ॥ अग्नेः । वायोः ॥

In nouns ending in इ and उ, णो is optionally substituted for शस.....

॥ जसश्च ओ यूत्वे ॥ १६ ॥

इदुदन्तयोर्जस ओकारादेशो भवति । इदुतोश्च ईऊत्वं वा । चकाराद् णो च ॥ अग्नीओ । वाऊओ ॥ अग्निणो । वाऊणो ॥

In nouns ending in इ and उ, ओ is substituted for जस्, and ई and ऊ for the final इ and उ. From the use of the word च in the sūtra we infer that णो is also used for जस्....

॥ टा णा ॥ १७ ॥

इदुदन्तयोष्टाविभक्तेः णा इत्यथमादेशो भवति ॥ अग्निणा । वाऊणा ॥

In nouns ending in इ and उ, णा is substituted for the affix टा.....

॥ सुभिस्मुप्सु दीर्घः ॥ १८ ॥

इदुदन्तयोः सु भिस् सुप् इत्येतेषु दीर्घो भवति ॥
सु ॥ अग्नी । वाऊ ॥ भिस् ॥ अग्नीहिं । वाऊहिं ॥ सुप् ॥
अग्नीसु । वाऊसु ॥

The ending इ and उ of nouns are lengthened before सु, भिस् and सुप्.....

॥ खियां शस उदोतौ ॥ १९ ॥

खियां वर्तमानस्य शस उत् ओत् इत्येतावादेशौ भवतः ॥ मालाउ मालाओ । पर्णिउ पर्णिओ । वहूउ वहूओ ॥

In feminine nouns उ and ओ are substituted for शस.....

॥ जसो वा ॥ २० ॥

जसः खियां उत् ओत् इत्येतावादेशौ वा भवतः ॥ पक्षे अदन्तवन् ॥
मालाउ मालाओ । माला ॥

In feminine nouns उ and ओ are optionally substituted for जस. In the alternative these follow the rule of nouns ending in अ.....

१। अमि द्वस्वः ॥ २१ ॥

अमि परतः स्थियां द्वस्वो भवति ॥ मालं । णईं । वहुं ॥

In feminine nouns the final long vowel is shortened before अम्.....

॥ टाडस्डीनाभिदेददातः ॥ २२ ॥

टा डस् डि इत्येतेषा स्थियां इन् एत् अन् आत् इत्येत आदेशा भवन्ति ॥

टा ॥ णईइ । णईए । णईअ । णईআ । कअं ॥ डस् ॥ णईइ । णईए । णईअ । णईআ । बং ॥ डি ॥ णईइ । णईए । णईঅ । णईআ । ठিঅং ॥

In feminine nouns ই, এ, অ and আ are substituted for টা ডস্, ডি....

॥ नातोऽदातौ ॥ २३ ॥

आत आकारान्तस्य स्थीलिंगस्यानन्तरं टाडस्डीनां अन् आत् आत् इत्येतावादेशौ न भवतः । पूर्वेण प्राप्ते निषिध्यते ॥ मालाइ मालाए ।

In the case of feminine nouns ending in आ, अ and आ of the above substitutes are not used; i. e., the legitimate application of the preceding sūtra is prohibited.....

॥ आदीतौ वहुलम् ॥ २४ ॥

स्थियामाकारान्तादातः स्थाने आत् इन् इत्येतौ बहुलं प्रयोक्तव्यौ ॥ सहमाणा सहमाणी । हलदा हलदी । सुप्पणहा सुप्पणही । छाहा छाही ॥

In feminine words ending in आ, अ and ই are irregularly interchanged as the final letter.....

॥ न नपुंसके ॥ २५ ॥

प्रथमैकवचने नपुंसके दीर्घत्वं न भवति । सौ दीर्घः पूर्वस्ये-
त्यनेन इदुदन्तयोः प्राप्तं पूर्वस्य दीर्घत्वं न नपुंसके इत्यनेन वाध्यते ॥
दहि । महु । हवि ॥ दधि । मधु । हविः ॥

The final vowel is not lengthened in the nom. sing. of a neuter noun. (In nouns ending in अ there is no rule which would enjoin it;) but those ending in इ and उ, might have come within the range of sūtra 18, if the prohibition by this rule did not exist....

॥ इज्जश्शसोदीर्घश्च ॥ २६ ॥

नपुंसके वर्तमानयोर्जश्शसोः स्थान इदादेशो भवति पूर्वस्य च
दीर्घः ॥ वणाइ । दहीइ । महूइ ॥

In neuter nouns इ is substituted for जस् and शस्, and the preceding vowel is lengthened.....

॥ नामन्त्रणे सावोत्वदीर्घविन्दवः ॥ २७ ॥

आमन्त्रणे गम्यमाते सौ परत ओत्वदीर्घविन्दवो न भवन्ति । अत
ओत्सोरित्योत्वं प्राप्तम् । सुभिस्सुप्तु दीर्घ इति दीर्घः । सोविन्दुनपुंसक
इति विन्दुः प्राप्तः ॥ हे वच्छ । हे अग्नि । हे वात । हे वग । हे दहि ।
हे महु ॥

When the nom. sing. is used in the sense of the vocative, neither ओ (by sūtra 1) nor the long vowel (by sūtra 18) nor the अनुस्वार (by sūtra 30) are allowed.....

॥ स्त्रियामात एत् ॥ २८ ॥

स्त्रियामामन्त्रणे आतः स्थाने एत्वं भवति सौ परतः ॥ हे
माले । हे साले ॥ अन्यस्य हल इति सोलोपः ॥

In the vocative of feminine nouns, ए is substituted for आ before the affix सु.....The commentator remarks that

ए is elided by iv. 6. [which enjoins the elision of every final consonant.

॥ ईदूतोर्हस्वः ॥ २९ ॥

आमन्त्रणे ईदूतोर्हस्वो भवति ॥ हे णइ । हे वहु ॥

In the vocative the final ई and ऊ are shortened ..

॥ सोविन्दुन्पुंसके ॥ ३० ॥

नपुंसके वर्तमानस्य सोविन्दुर्भवति ॥ वणि । दहि । महुं ॥

In neuter nouns अनुस्वार is substituted for the affix of the nom. sing.....

॥ ऋत आरः सुपि ॥ ३१ ॥

ऋकारन्तस्य सुपि परत आर इत्यादेशो भवति ॥ भत्तारो सोहइ ।
भत्तारं पेक्खसु । भत्तारेण कर्त्ता ॥

In words ending in ऋ, आर is substituted for ऋ before all case-affixes (सुप् प्रत्याहार).....

॥ मातुरत् ॥ ३२ ॥

मातृसंवन्धिन ऋकारस्याकारो भवति ॥ माआ सोहइ । माओं
पेक्खसु । माआइ कर्त्ता । माआए ॥

आ is substituted for the ऋ of मातृ (and the word is then declined like other feminine nouns ending in आ).....

॥ उर्जशस्टाडस्मुप्सु वा ॥ ३३ ॥

जश्शस्टाडस्मुप्सु परत ऋकारस्य स्थाने उकारादेशो भवति वा ॥

जस् । भन्तुणो भत्तारा ॥ शस् । भन्तुणो भत्तारे ॥ टा । भन्तुणा
भत्तारेण ॥ डस् । भन्तुणो भत्तारस्स ॥ सुप् । भन्तूसु भत्तारेसु ॥
आरादि: पूर्ववत् ॥

उ is optionally substituted for a final ऋ, before the affixes जस्, शस्, टा, डस् and सु (i. e., in these cases, words ending in ऋ becomes subject to the same rules as those ending originally in उ).....

॥ पितृन्नात्जामातुणामरः ॥ ३४ ॥

पित्रादीनां सुपि परत ऋतोऽरो भवति । आरापवादः ॥ पिअरं पिअरेण । भाअरं भाअरेण । जामाअरं जामाअरेण ॥

In the words पितृ, भात् and जामात्, अर is substituted for the final ऋ before all case-affixes; आर is thus forbidden...

॥ आ च सौ ॥ ३५ ॥

पित्रादीनामाकारां भवति सौ परतः ॥ चकारादग्रश्च ॥ पिआ पिअरो । भाआ भाअरो । जामाआ जामाअरो ॥

In these words आ is substituted for the nom. sing. affix; from the use of च in the sūtra we infer that अर is also used.... :

॥ रात्रश्च ॥ ३६ ॥

राजनशब्दस्य आ इत्ययमादेशो भवति सौ परतः ॥ राआ ॥

आ is substituted for the ending अर of राजन् before the affix of the nom. sing.....

आमन्त्रणे वा विन्दुः ॥ ३७ ॥

राजनशब्दस्य आमन्त्रणे वा विन्दुः स्यात् ॥ हे राअं । हे राआ ॥

In the vocative अनुस्वार is optionally substituted for the ending consonant of the word राजन्.....

॥ जङ्गसूडसां णो ॥ ३८ ॥

राज्ञ उत्तरेण्यं जस् शस् डस् इत्येतेषां णो इत्ययमादेशो भवति ॥ राआणो पेक्खवंति । राआणो पेक्खव । राङ्णो धणं । रणो धणं ॥

णो is substituted for जस्, शस् and डस् after the word राजन्.....

॥ शस एत् ॥ ३९ ॥

राज्ञः परस्य शस् ए इत्ययमादेशो भवति ॥ राए पेक्खव । राआणो पेक्खव ॥

ए is substituted for राज् after राज् (in addition to जो enjoined by the previous sūtra).....

॥ आगो णं ॥ ४० ॥

राज्ञ उत्तरस्यामः षष्ठीविहृवचनस्य णं इत्ययमादेशो भवति ॥
राआणं ॥

णं is substituted for आम्, genitive sing. affix after राज्.

॥ टा णा ॥ ४१ ॥

राज्ञ उत्तरस्याः टाविभक्तेः णा इत्ययमादेशः स्यान् ॥ राइणा ॥
णा is substituted for टा after राज्.....

॥ डन्सश्च द्वित्वं वान्त्यलोपश्च ॥ ४२ ॥

राज्ञ उत्तरस्य डन्सादेशस्य टादेशस्य च वा विकल्पेन द्वित्वं
भवति । अन्त्यस्य च लोपः ॥ रण्णो राइणो धणं ॥ राइणा रण्णा कठं ॥

णो and णा as substitutes for डन्स् and टा are optionally
doubled after राज्; and then the ending न् of the word is
elided.....

॥ इदद्वित्वे ॥ ४३ ॥

वेति निवृत्तम् । डन्सादेशस्य टादेशस्य च अकृते द्वित्वे राज्ञ इत्वं
भवति ॥ राइणो राइणा । कृते द्वित्वे त्वित्वं न भवति ॥ रण्णो रण्णा ॥

When the substitutes for टा and डन्स् are not doubled,
इ is substituted for the अन् of राज् ... When they are doubled,
इ is not substituted.....

[॥ आ णोणमोरडन्सि ॥ ४४ ॥]

णोणमोः परयोः राज्ञो जकारस्य आकारादेशः स्यान् । अङ्गसि
पष्ठेचकवचने न भवति ॥ राआणो पेक्खंति । राआणो पेक्खव ।
राआणं धणं ॥ अङ्गसीति किम् ॥ राइणो रण्णो धणं ॥ शेषमदन्तवत् ॥
राअं । राएहिं । राआ राआदो राआदु । राआहिंतो राआसुंतो ।

राजमिम् राण् राण्सु ॥ राजानम् । राजमिः । राज्ञः । राजभ्यः । राज्ञिः ।
राजसु ॥

Before णो and णं, the ज of राजन् is substituted by आ, except before णो of the genitive sing..... Why do we make the exception of डस् ? Because we have राइणो and रण्णो... The rest of the declension is similar to words ending in अ...

॥ आत्मनोऽप्याणो वा ॥ ४५ ॥

आत्मनोऽप्याण इत्यादेशो भवति वा । अप्या । अप्याणो ॥

अप्याण is optionally substituted for आत्मन्.....

[॥ इत्यद्वित्ववर्जं राजवदनादेशे ॥ ४६ ॥]

आत्मनोऽनादेशे राजवत् कार्यं स्यादित्वद्वित्वे वर्जयित्वा ॥
अप्या । अप्याणो । अप्याण । अप्याणो ॥ आत्मा । आत्मानः । आत्मना ।
आत्मनः ॥

When अप्याण is not substituted for आत्मन्, it should be declined like राजन्; it is not, however, substituted for the ending अन्, as enjoined by sūtra 43, nor णो and णा doubled as required by sūtra 42.....

॥ ब्रह्माद्या आत्मवत् ॥ ४७ ॥

ब्रह्माद्याः शब्दा लक्ष्याणुसारेणात्मवत् साधवो भवन्ति ॥ ब्रह्मा
ब्रह्माणो ॥ जुवा जुवाणो । अद्वा अद्वाणो ॥ ब्रह्मन् । युवन् । अच्यन् ॥
स्वमादयो लक्ष्याणुसारेणानुगन्तव्याः ॥

The words ब्रह्मन्, etc., are declined like आत्मन्.....other similar instances are to be determined from usage.....

॥ इति वरुचिच्छते प्राकृतप्रकाशे लिंगविभक्त्यादेशः

पञ्चमः परिच्छेदः ॥

॥ अथ षष्ठः परिच्छेदः ॥

॥ सर्वादेर्जस एत्वम् ॥ १ ॥

सर्वादेरुत्तरस्य जस एत्वं भवति ॥ सब्बे । जे । ते । के । कदरे ॥
सर्वे । ये । ते । के । कतरे ॥

जस् becomes ए, when it follows the class of words called सर्वादि (i. e., pronouns).....

॥ डेः स्सम्मित्याः ॥ २ ॥

डेः सप्तम्येकवचनस्य सर्वादिपरस्थितस्य स्थाने स्मि म्मि त्थ
इत्येत आदेशा भवन्ति । सब्बस्मि । सब्बम्मि । सब्बत्थ ॥ इअरस्सिं ।
इअरम्मि इअरत्थ ॥ सर्वस्मिन् । इतरस्मिन् ॥

स्सि, म्मि and त्थ are substituted for डि, the affix of the loc. sing. when following a pronoun

॥ इदमेतत्क्यत्तद्वयष्टा इणा वा ॥ ३ ॥

इदं । एतत् । किं । यत् । तत् । इत्येतेभ्यः दा इत्यस्य इणादेशो
भवति वा ॥ इमिणा । एदिणा । किणा । जिणा । तिणा । पक्षे । इमेण ।
एदेण । केण । जेण । तेण ॥ अनेन । एतेन । केन । येन । तेन ॥

इणा is optionally substituted for वा after इदम्, एत त्, किम्
यत् and तत्.....

॥ आम एसि ॥ ४ ॥

इदमादिभ्य उत्तरस्य आम एसि इत्ययमादेशो वा भवति ॥
इमेसिं इमाण । एदेसिं एदाण । केसिं काण । जेसिं जाण । तोसिं ताण ॥

एसि is optionally substituted for आम after इदम् etc.....

॥ कियत्तद्वयो डस आसः ॥ ५ ॥

किं । यत् । तत् । एभ्य उत्तरस्य डस आस इत्ययमादेशो भवति
वा ॥ कास । कस्स ॥ जास जस्स ॥ तास । तस्स ॥

आस is optionally substituted for डस, after the pro-
nouns किम्, यत् and तत्

इद्यः स्सा से ॥ ६ ॥

इकारान्तेभ्यः किमादिभ्य उत्तरस्य डसः स्सा से इत्येतावादेशौ भवतः ॥ किस्सा । कीसे । कीआ । कीए । कीअ । कीइ ॥ जिस्सा । जीसे । जीआ । जीए । जीअ । जीइ ॥ तिस्सा । तीसे । तीआ । तीए । तीअ । तीइ ॥

स्सा से are substituted for डस्, after the above-mentioned pronouns when they are declined like nouns ending in ई (i. e., in the feminine).....

॥ छैहै ॥ ७ ॥ :

किमादिभ्य उत्तरस्य डे: हिं इत्ययमादेशो भवति वा ॥ कहिं । कसिं । कस्मि । कथ ॥ जहिं । जासिं । जस्मि । जथ ॥ तहिं । तसिं । तस्मि । तथ ॥

हिं is optionally substituted for डे: after the above mentioned pronouns.....

॥ आहे इआ काले ॥ ८ ॥

किंयत्तद्यो डे: काले आहे इआ इत्यादेशौ वा भवतः ॥ काहे । जाहे । ताहे ॥ कइआ । जइआ । तइआ ॥ कहिं इत्याद्योऽपि ॥ कदा । यदा । तदा ॥

Instead of डे: in the sense of time, आहे and इआ are optionally substituted after the above pronouns.....And also other forms कहिं etc.....

॥ तो दो डसेः ॥ ९ ॥ :

किंयत्तद्यो डसेः तो दो इत्येतावादेशौ भवतः ॥ कत्तो । कदो ॥ जत्तो । जदो ॥ तत्तो । तदो ॥

Instead of डसे, तो and दो are substituted after the above pronouns.....

॥ तद् ओश्च ॥ १० ॥

तद् उत्तरस्य उस्तरोकारादेशो भवति वा ॥ तो । तत्तो । तदो ॥

Instead of इसि, after the pronoun तद्, ओ is optionally substituted.....

॥ उसा से ॥ ११ ॥

वेति वर्तते । तदो उसा सह से इत्ययमादेशो भवति ॥ पक्षे यथाप्राप्यम् ॥ से । तास । तस्स ॥

The option allowed in the preceding sūtra still continues. से is optionally substituted for the pronoun तद् together with उस्; in the alternative it follows previous rules.....

॥ आमा सिं ॥ १२ ॥

तद् आमा सह सिं इत्ययमादेशो वा भवति ॥ सिं । ताण ॥ तेषाम् तासाम् ॥

सि is optionally substituted for the pronoun तद् together with आम्.....

॥ किमः कः ॥ १३ ॥

किंशब्दस्य सुषि परतः क इत्ययमादेशो भवति ॥ को । के । केण । केहि ॥

क is substituted for the pronoun किम् when followed by the affixes of declension.....

॥ इदम् इमः ॥ १४ ॥

सुषि परत इदम् इम इत्ययमादेशो भवति ॥ इमो । इमे । इमं । इमेण । इमेहि ॥

इम् is substituted for इदम् when followed by the affixes of declension.....

॥ स्सस्सिमोरद्वा ॥ १५॥

स्सस्सिमोः परत इदमोऽदादेशो वा भवति ॥ अस्स । इमस्स ॥
अस्सिं इमस्सिं ॥

अ is optionally substituted for इदम when followed by स्स and स्सि�.....

॥ डेंदेन हः ॥ १६ ॥

इदमो दकारेण सह डेः स्थाने हकारादेशो वा भवति ॥ इह ॥
पक्षे । आस्सिं । इमस्सिं । इमम्मि ॥

ह is optionally substituted for डि together with the ए of इदम...In the alternative we have अस्सिं etc.....

॥ न त्थः ॥ १७ ॥

इदमः परस्य डेः त्थ इत्ययमादेशो न भवति ॥ डेः स्सिम्मित्था
इति ग्रामे प्रतिषिध्यते ॥ इह । अस्सिं । इमस्सिं । इमम्मि ॥

The form त्थ is not used as a substitute for डि, when it follows इदम, and thus the sūtra 2 is so far restricted from applying to this pronoun ...

॥ नपुंसके स्वयोरिदामिणमिणमो ॥ १८ ॥

नपुंसकलिंगे इदमः स्वयोः परतः सविभक्तिकस्य इदं इणं इणमो
इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति ॥ इदं । इणं । इणमो धणं ॥

Instead of इदम, in the neuter gender, together with सु and अम we have इदं, इणं and इणमो.

॥ एतदः सावोत्वं वा ॥ १९ ॥

एतच्छब्दस्य सौ परत ओत्वं वा भवति ॥ निये ग्रामे विक-
ल्पयते ॥ एस । एसो ॥ एषः ॥

When the pronoun एतद् is followed by सु, the substitution of ओ for सु (which by v. 1 is universal) is only optional.....

॥ त्तो उसेः ॥ २० ॥

एतदः परस्य उसेः त्तो इत्ययमादेशो भवति ॥ एत्तो । एदादो ।
एदादु । एदाहि ॥ एतस्मात् ॥

त्तो is substituted for उसे after the pronoun एतद्.....

॥ त्तोत्थयोस्तलोपः ॥ २१ ॥

एतदस्तकारस्य त्तोत्थयोः परतो लोपो भवति ॥ एत्तो । एत्थ ॥
The त of एतद् is elided when it is followed by त्तो and
त्थ.....

॥ तदेतदोः सः सावनपुंसके ॥ २२ ॥

तच्छब्दस्य एतच्छब्दस्य यस्तकारः तस्य सकारादेशो भवति
अनपुंसके सौ परतः ॥ सौ पुरिसो । सा महिला । एस । एसो ।
एसा ॥ साविति किम् ॥ एदे । ते । एदं । तं ॥ अनपुंसक इति किम् ॥
तं एदं धर्म ॥

स is substituted for त of तद् and एतद् in the masculine
and feminine before सु... Why do we specify सु ? Because it
does not hold good in the nom. plural, एते and ते... Why do we
exclude the neuter ? Because we have तं and एते in the
neuter nom. sing.....

॥ अदसो दो मुः ॥ २३ ॥

अदसो दक्षारस्य सुपि परतो मु इत्ययमादेशो भवति ॥ अमू
पुरिसो । अमू महिला । अमूओ पुरिसो । अमूओ महिलाओ । अमुं
वर्ण । अमूइं वर्णाइं ॥

मु is substituted for द of the pronoun अदस् before
the case-affixes (the final स् being already dropped by
iv. 6), and then the word is declined like a noun ending
in उ.....

॥ हश्च सौ ॥ २४ ॥

अद्सो दकारस्य सौ परतो हकारादेशो भवति ॥ अह पुरिसो ।
अह महिला । अह वण ॥ हादेशोऽयमोत्त्वात्विन्दून् त्रिष्वपि लिङेषु
परत्वाद्वाधते ॥

ह is also substituted for the द of अद्स before the affix of the nom. sing..... This ह does not admit ओ, आ or अनुस्वार, and therefore remains the same in the three genders.

॥ पदस्य ॥ २५ ॥

अधिकारोऽयम् । आशब्दविधानात् । यदित ऊर्ध्वमनुकमिष्यामः
पदस्य तद्द्ववर्तीत्येवं वेदितव्यम् । तच्च तत्रैवोदाहरिष्यामः ॥

This sūtra is an अधिकार; it will extend until a शब्द is enjoined which we shall specify when it occurs. The various rules which we shall state henceforward, are to be understood as supplying substitutes for a पद (i. e., the crude word and the case-affix taken together.)

॥ युष्मदस्तं तुमं ॥ २६ ॥

सावित्येव । युष्मदः पदस्य सौ परतः तं तुमं इत्येतावादेशौ
भवतः ॥ तं आगदो । तुमं आगदो ॥

The affix सु is repeated from sūtra 24. तं and तुमं are substituted for the pada युष्मद् followed by सु

॥ तुं चामि ॥ २७ ॥

युष्मदः पदस्य अमि परतः तुं इत्यादेशो वा भवति । तुमं च ॥
तुं पेक्खामि । तुमं पेक्खामि ॥

For the pada युष्मद् followed by अमि, तुं (and also तुमं by the preceding sūtra) is substituted. ..

॥ तुज्ज्ञे तुम्हे जसि ॥ २८ ॥

युष्मदः पदस्य जसि परतः तुज्ज्ञे तुम्हे इत्येतावादेशौ भवतः ॥
तुज्ज्ञे आगदा । तुम्हे आगदा ॥

For the pada युष्मद् followed by जसि, तुज्ज्ञे and तुम्हे are substituted.....

॥ वो च शसि ॥ २९ ॥

शसि युष्मदः पदस्य वो इत्यादेशो भवति । चकारात् तुज्ज्ञे
तुम्हे च ॥ वो पेक्खामि ॥ तुज्ज्ञे तुम्हे पेक्खामि ॥

For the pada युष्मद् followed by शसि, वो is substituted.
By the use of च in the sūtra we have तुज्ज्ञे and तुम्हे also.....

॥ टाड्योस्तद्व तए तुमए तुमे ॥ ३० ॥

युष्मदुत्तरयोः टा डि इत्येतयोः तइ तए तुमए तुमे इत्येत आ-
देशा भवन्ति ॥ टा ॥ तइ तए तुमए तुमे कर्ता ॥ डि ॥ तइ तए तुमए
तुमे ठिक्का ॥

For the pada युष्मद् followed by टा and डि., तइ, तए, तुमए
and तुमे are substituted...

॥ डसि तुमोत्तहतुज्ज्ञतुम्हतुम्मा: ॥ ३१ ॥

युष्मदः पदस्य डसि तुमो तुह तुज्ज्ञ तुम्ह तुम्म इत्येत आदेशा
भवन्ति ॥ तुमो पदं । तुह तुज्ज्ञ तुम्ह तुम्म पदं ॥

For the pada युष्मद् followed by डसि, तुमो, तुह, तुज्ज्ञ, तुम्ह,
तुम्म are substituted...

॥ आडिं च ते दे ॥ ३२ ॥

आडिं तृतीयैकवचने चकाराद् डसि च परतो युष्मदः पदस्य ते
दे इत्येतावादेशौ भवतः ॥ ते कर्ता । दे कर्ता ॥ ते धर्ण । दे धर्ण ॥

For the pada युष्मद् followed by आडिं the affix of the
instr. sing. and also डसि (which we infer from च in the
sūtra) ते and दे are substituted...

॥ तुमाइ च ॥ ३३ ॥

आङि युष्मदः पदस्य तुमाइ इत्ययमादेशो भवति ॥ तुमाइ कर्तं ॥

For the pada युष्मद् followed by आइ, तुमाइ is also substituted...

॥ तुज्जेहिं तुम्हेहिं तुम्हेहिं भिसि ॥ ३४ ॥

भिसि परतो युष्मदः पदस्य तुज्जेहिं तुम्हेहिं तुम्हेहिं इत्येत आ-देशा भवन्ति ॥ तुज्जेहिं तुम्हेहिं तुम्हेहिं कर्तं ॥

For the pada युष्मद् followed by भिसि, तुज्जेहिं, तुम्हेहिं and तुम्हेहिं are substituted...

॥ डसौ तत्तो तइत्तो तुमादो तुमादु तुमाहि ॥ ३५ ॥

डसौ परतो युष्मदः पदस्य तत्तो तइत्तो तुमादो तुमादु तुमाहि इत्येत आदेशा भवन्ति ॥ तत्तो आगदो । तइत्तो तुमादो तुमादु तुमाहि आगदो ॥ त्वदागतः ॥

For the pada युष्मद् followed by डसि, तत्तो etc., are substituted...

तुम्हाहिंतो तुम्हासुंतो भ्यसि ॥ ३६ ॥

युष्मदः पदस्य पञ्चमीबहुवचने भ्यसि तुम्हाहिंतो तुम्हासुंतो इत्ये-तावादेशै भवतः ॥ तुम्हाहिंतो तुम्हासुंतो आगदो ॥

For the pada युष्मद् followed by भ्यसि, तुम्हाहिंतो and तुम्हासुंतो are substituted...

॥ वो भे तुज्जाणं तुम्हाणमामि ॥ ३७ ॥

आमि परतो युष्मदः पदस्य वो भे तुज्जाणं तुम्हाणं इत्येत आदेशा भवन्ति ॥ वो धणं । भे धणं । तुज्जाणं तुम्हाणं धणं ॥

For the pada युष्मद् followed by आमि, वो, भे etc., are substituted...

॥ डौ तुमस्मि ॥ ३८ ॥

युष्मदः पदस्य डौ परतः तुमस्मि इत्यादेशो भवति ॥ तुमस्मि ठिं अं ॥ पूर्वोक्ताश्च तद्ग्रभृतयश्चत्वारोऽप्यादेशा भवन्ति ॥

For the pada युष्मद् followed by डि, तुमस्मि is substituted.
By sūtra 30 we have also तद् etc...

॥ तुज्ज्ञेसु तुम्हेसु सुपि ॥ ३९ ॥

युष्मदः पदस्य सप्तमीवहुवचने तुज्ज्ञेसु तुम्हेसु इत्येतावादेशौ भवतः ॥ तुज्ज्ञेसु ठिं अं । तुम्हेसु ठिं अं ॥

For the pada युष्मद् followed by सुपि, तुज्ज्ञेसु and तुम्हेसु are substituted...

॥ अस्मदो हम्हम्हदं सौ ॥ ४० ॥

अस्मदः पदन्थ सौ परतो हं अहं अहं अं इत्येत आदेशा भवन्ति ॥ हं अहं अहं अं करोमि ॥

For the pada अस्मद् followed by सु, हं, अहं and अहं are substituted ..

॥ अहमिरामि च ॥ ४१ ॥

अमि परतो अस्मदः पदस्य अहमिमि इत्ययमादेशो भवति । सौ च ॥ अहमिमि पेक्ख । अहमिमि करोमि ॥ मां प्रेक्षस्व । अहं करोमि ॥

For the pada अस्मद् followed by अमि, अहमिमि is substituted, and from the च of the sūtra we infer that it may also be similarly substituted for the nom. sing.....

॥ मं ममं ॥ ४२ ॥

अमीति वर्तते । अस्मदः पदस्य अमि परतो मं ममं इत्येतावादेशौ भवतः ॥ मं ममं पेक्ख ॥

For the pada अस्मद् followed by अमि, मं and ममं are substituted.....

अम्हे जशसोः ॥ ४३ ॥

अस्मद्: पदस्य जशसोः परतः अम्हे इत्ययमादेशो भवति ॥
अम्हे आगदा । अम्हे पेक्ख ॥

For the pada अस्मद् followed by जश् and शस्, अम्हे is substituted.....

॥ णो शसि ॥ ४४ ॥

अस्मद्: पदस्य शसि परतो णो इत्ययमादेशो भवति ॥ णो
पेक्ख ॥ अस्मान् प्रेक्षस्व ॥

For the pada अस्मद् followed by शस्, णो is substituted...

॥ आडि मे ममाइ ॥ ४५ ॥

अस्मद्: पदस्य आडि परतो मे ममाइ इत्येतावादेशो भवतः ॥
मे कर्म । ममाइ कर्म ॥

For the pada अस्मद् followed by आडि, मे and ममाइ are substituted.....

॥ डौ च मइ मए ॥ ४६ ॥

अस्मद्: पदस्य डौ परतो मइ मए इत्येतावादेशो भवतः । चका-
रानुतीयैकवचने च ॥ मइ मए ठिअं । मइ मए कर्म ॥

For the pada अस्मद् followed by डौ, मइ and मए are substituted. By the use of the word च in the sūtra we infer that these substitutes are also used in the instr. sing

॥ अम्हेहि भिसि ॥ ४७ ॥

अस्मद्: पदस्य भिसि अम्हेहि इत्ययमादेशो भवति ॥ अम्हेहि
कर्म ॥

For the pada अस्मद् followed by भिसि, अम्हेहि is substituted.....

॥ मत्तो महत्तो ममादो ममादु ममाहि डसौ ॥ ४८ ॥

अस्मदः पदस्य डसौ परत एत आदेशा भवन्ति ॥ मत्तो गदो ।
महत्तो । ममादो ममादु ममाहि गदो ॥

For the pada अस्मद् followed by डसि, मत्तो etc., are substituted...

॥ अम्हाहितो अम्हासुंतो भ्यसि ॥ ४९ ॥

अस्मदः पदस्य भ्यसि परत अम्हाहितो अम्हासुंतो इत्येतावा-
देशो भवतः ॥ अम्हाहितो अम्हासुंतो गदो ॥

For the pada अस्मद् followed by भ्यसि, अम्हाहितो and
अम्हासुंतो are substituted...

॥ मे मम मह मज्ज डसि ॥ ५० ॥

अस्मदः पदस्य डसि परत एत आदेशा भवन्ति ॥ मे धणं । मम
मह मज्ज धणं ॥

For the pada अस्मद् followed by डसि, मे, मम, मह and मज्ज
are substituted...

॥ मज्ज णो अम्ह अम्हाणम्हं आमि ॥ ५१ ॥

अस्मदः पदस्य आमि परत एत आदेशा भवन्ति ॥ मज्ज णो
अम्ह अम्हाणं अम्हे धणं ॥ अस्माकं धनं ॥

For the pada अस्मद् followed by आमि, मज्ज णो etc., are
substituted ..

॥ ममम्ह डौ ॥ ५२ ॥

अस्मदः पदस्य डौं परतो ममम्ह इत्योदयो भवति ॥ ममम्ह
ठिअं ॥ पूर्वोक्तौ मह मग इत्येतौ च ॥

For the pada अस्मद् followed by डौं, ममम्ह is substituted,
as also मह and मग enjoined by sūtra 46.

अम्हेसु सुपि ॥ ५३ ॥

अस्मदः पदस्य सप्तमीवहुवचने सुपि परतः अम्हेसु इत्ययमादेशो भवति ॥ अम्हेसु ठिअं ॥

For the pada अस्मद् followed by सुप्, the affix of the loc. sing., अम्हेसु is substituted...

॥ द्वेणौ ॥ ५४ ॥

पदस्येति निवृत्तम् । सुपीति वर्तते ॥ द्विशब्दस्य दो इत्ययमादेशो भवति सुपि परतः ॥ दोहिं । दोसु ॥ द्वाभ्यां । द्वयोः ॥

The अधिकार of पद्. ends here. सुपि of the preceding sūtra is implied here (but the sense is, not सुप् of the loc. plural, but सुप् प्रत्याहार, all case-affixes). For the word द्वि, दो is substituted before the case affixes.....

॥ त्रिभिः ॥ ५५ ॥

त्रिशब्दस्य मुपि परतः ति इत्यदेशो भवति ॥ तीहिं । तीसु ॥
त्रिभिः । त्रिषु ॥

For the word त्रि, ति is substituted before the case-affixes.....

तिणि जश्शम्भ्याम् ॥ ५६ ॥

त्रिशब्दस्य जश्शम्भ्यां सह तिणि इत्यदेशो भवति ॥ तिणि आगता । तिणि पेक्ख ॥ त्रय आगताः । त्रीन्प्रेक्षस्य ॥

तिणि is substituted for त्रि together with जश्श and शम्...
॥ द्विद्वित्रे दोणिं वा ॥ ५७ ॥

द्विशब्दस्य जश्शम्भ्यां सह दुवे दोणिं इत्येतावादेशौ भवतः ॥
दुवे कुण्ठति । दोणिं कुण्ठति ॥ पक्षे दो कुण्ठति ॥ द्वौ कुरुतः ॥ दुवे पेक्ख । दोणिं पेक्ख । पक्षे दो पेक्ख ॥ द्वौ प्रेक्षस्य ॥

दुवे and दोणिं are optionally substituted for द्वि together with जश्श and शम्..... In the alternative we have दो.....

॥ चतुरश्चत्तारो चत्तारि ॥ ५८ ॥

चतुरश्चद्दस्य जद्गासूभ्यां सह चत्तारो चत्तारि इत्येतावादेशौ
भवतः ॥ चत्तारो चत्तारि पुरिसा कुण्ठति । चत्तारो चत्तारि पुरिसे
पेक्षत ॥

For the word चतुर् together with जस् and शस्, चत्तारो
and चत्तारि are substituted.....

॥ एपामामो ष्टं ॥ ५९ ॥

एषां द्वित्रिचतुःशब्दानामामः स्थाने ष्टं इत्ययमादेशो भवति ॥
दोष्टं धनं । तिष्टं धनं । चउष्टं धनं ॥

Instead of आम, we have ष्टं after द्वि, त्रि and चतुर्.....

॥ शेषोऽन्दत्वत् । ६० ॥

शेषः सुविधिरदन्तवद्गूवति । अकारान्ताद् भिसो हि इत्ययमा-
देश उक्त इकारोकारान्तादपि भवति । अग्नीहिं वाऽहिं । एवं मालाहिं
णईहिं वहूहिं । अग्निस्मि वाऽस्मि । अग्नीदो । वाऽदो । अग्नीदु ।
वाऽदु । एवं दोहिं तीहिं चउहिं ॥

The rest of the rules of declension are the same as
those for words ending in अ. Thus the sūtra भिसो हि is
applicable to words ending in इ and उ.....

॥ न डिङ्ग्योरेदातौ ॥ ६१ ॥

इकारोकारान्तानां डिङ्ग्योरदन्तवद् एकाराकारौ न भवतः ॥
अग्निस्मि वाऽस्मि । अग्नीदो वाऽदो । अग्नीदु वाऽदु । अग्नीहि
वाऽहि ॥

ए and आ are not used as substitutes for हि and उसि
after words ending in इ and उ, as they are in the case of
nouns ending in अ.....

॥ ए भ्यसि ॥ ६२ ॥

नेत्यनुवर्तते । भ्यसि वरत इकारोकारान्तयोरदन्तवदेत्वं न भवति ॥
अग्नीहितो वाअहितो । अग्नीमुतो । वाऽमुतो ॥

The word न is repeated from the previous sūtra. The ending इ and उ are not changed to ए as the ending अ of a word is, before भ्यस

॥ द्विवचनम्य बहुवचनम् ॥ ६३ ॥

मर्वासां विभक्तीनां मुपां तिडां च द्विवचनस्य बहुवचने प्रयो-
क्तव्यम् ॥ वृक्षां । वच्छां ॥ वृक्षाभ्यां । वच्छाहितो ॥ वृक्षयोः ।
वच्छाण । वच्छेसु ॥

तिडां चथा ॥ तिष्ठतः । चिर्दृति ॥

In all affixes, whether for the cases of nouns or the persons of verbs, we must use the plural instead of the dual...

॥ चतुर्थाः पश्य ॥ ६४ ॥

चतुर्थीविभक्ते: स्थाने पश्यविभक्तिर्भवति ॥ व्रह्मणम्स देहि ।
व्रह्मणाण देहि ॥ त्राह्मणाय देहि । त्राह्मणेभ्यो देहि ॥

Instead of the affix of the dative case, we must use that of the genitive...

॥ इनि वरन्निक्ते ग्राहुतप्रकाशे सर्वनामपरिलक्षेदः षष्ठः ॥

॥ अथ सप्तम परिलक्षेदः ॥

॥ ततिपांगिदेत्वा ॥ १ ॥

त तिप् इत्येतयोरेकैकस्य स्थाने इत् एत् इत्येतावादेशौ भवतः ॥
पद्म पद्मए । सहइ सहए ॥ पठति पठते । सहति सहते ॥

For त and तिप् (the affixes of the third person sing. in the आत्मनेपद and the परस्मैपद) इ and ए are mutually substituted...

॥ थासिसपोः सि से ॥ २ ॥

थास् सिप् इत्येतयोरेकैकस्य स्थाने सि से इत्येतावादेश्यै भवतः ॥
पठसि पठसे । सहसि सहसे ॥

For थास् and सिप् (the affixes of the second person sing in the आत्मनेपद and the परस्मैपद) सि and से are mutually substituted ..

॥ इटमिर्मार्मिः ॥ ३ ॥

इट् मिप् इत्येतयोः स्थाने मिर्मवनि ॥ पठामि । हसामि ।
सहामि ॥

For इट् and मिप् (the affixes of the first person. sing, in the आत्मनेपद and परस्मैपद) मि is substituted ..

॥ न्तिदेत्थासोमुमा बहुषु ॥ ४ ॥

बहुषु वर्तमानानां तिडां स्थाने न्ति, ह इत्था, मो मु म इत्येत
आदेशा भवन्ति ॥ प्रथमपुरुपस्य । रमंति । पठंति । हसंति ॥
मध्यमस्य ॥ रमह । पठह । हसह । पठित्था ॥ उत्तमस्य ॥ पठामो ॥
पठमु ॥ पठम ॥

For the conjugational affixes in the plural, न्ति (3rd person), ह, इत्था (2nd person), and मो, मु, म, (1st person) are substituted...

॥ अत ए से ॥ ५ ॥

नित्यार्थं वचनं यतो विशेषणम् । ततिपोः सिप्थासोः ए से
इत्यादेशावत् एव परौ भवतः । नान्यस्मान् ॥ ततिपोः । रमए पठए ॥
सिप्थासोः । रममे पठसे ॥ अत इति किम् । होड । भवति ॥

This rule limits what would otherwise be of constant application. The ए and मे which are substituted by सुत्रास 1, 2 are only substituted when they follow अ, and not otherwise..... Why do we say 'after अ'? Because we have only होड, होमि.....

॥ अस्तेलोपः ॥ ६ ॥

अस्तेर्धातोः थास्सिपोरादेशयोः परतो लोपो भवति ॥ लुत्तो सि ।
पुरिसो सि ॥ सुप्तोऽसि । पुरुषोऽसि ॥

The root अस् to be, is elided when the substitutes (vii.2) for the affixes थास् and सिप् follow.....

॥ मिमोमुमानामधो हश्च ॥ ७ ॥

मिमोमुमानामस्ते: परेषामधो हकारः प्रयोक्तव्यः । अस्तेश्च लोपः ॥
गओ ह्यि । गअ म्हो । गअ म्हु । गअ म्ह ॥ गतोऽस्मि । गताः स्मः ॥

ह is to be used immediately after the म् in the affixes मि, मो, शु, म, when they follow the root अस्, its elision being still enjoined by the preceding sūtra.....

॥ यक ईअइज्जौ ॥ ८ ॥

यकः स्थाने ईअ इज्जौ इत्यादेशौ भवतः ॥ पठीअइ पठिज्जइ ।
सहीअइ सहिज्जइ ॥ पठ्यते । सद्यते ॥

For यक् (the affix of the passive) ईअ and इज्जौ are substituted (and the personal affixes subjoined to these).....

॥ नान्त्यद्वित्वे ॥ ९ ॥

धातोरन्त्यद्वित्वे सति यक ईअ इज्जौ इत्यादेशौ न भवतः ॥
हस्सइ । गम्मइ ॥ गम्यते । हस्यते ॥ गमादीनां विकल्पेन द्वित्वविधा-
नात् द्वित्वविधान उक्तावादेशौ न भवतः । द्वित्वाविधाने तु भवत
एव ॥ गमीअइ । गमिज्जइ ॥

These substitutes for यक् do not take place when the final consonant of the root is doubled. .. By viii. 58 this doubling of the final is optional in the verbs गम् etc.; therefore when the final is not doubled, the sūtra 8 remains in force, and thus we have गमीअइ and गमिज्जइ....

। न्तमाणौ शतशानचोः ॥ १० ॥

शतृ शानच् इत्येतयोरेकैकस्य न्त माण इत्येतावादेशौ भवतः ॥
पढंतो । पढमाणो ॥ हसंतो । हसमाणो ॥

For the participial affixes शतृ and शानच्, न्त and माण are mutually substituted...

॥ ई च क्षियाम् ॥ ११ ॥

क्षियां वर्तमानयोः शतशानचोरीकारादेशो भवति । न्तमाणौ
च ॥ हसर्ड । हसंती । हसमाणा ॥ वेवई । वेवंती । वेवमाणा ॥

ई is substituted (as well as the regular forms from न्त and माण) for शतृ and शानच् when used in the feminine...

॥ धातोर्भविष्यति हिः ॥ १२ ॥

भविष्यति काले धातोः परो हिशब्दः प्रयोक्तव्यः ॥ होहिइ ।
हसिहिइ ॥ होहिति । हसिहिति ॥ भविष्यति । हसिष्यति । भविष्यति ।
हसिष्यति ॥

The syllable हि is to be used after the root in the Future (and the personal affixes of the Present tense added to this)...

॥ उत्तमे स्सा हा च ॥ १३ ॥

भविष्यत्युत्तमे स्सा हा इन्येतौ प्रयोक्तव्यौ । चकारात् हिश्च ॥
होस्सामि । होहामि । होहिमि । होस्सामो । होहामो । होहिमो ।
इत्यादि ॥ भविष्यामि । भविष्यामः ॥

In the first person of the Future we are to use after the root स्सा and हा and also हि (as we infer from the च in the sūtra) ..

॥ मिना स्सं वा ॥ १४ ॥

भविष्यत्युत्तमे मिना सह धातोः परः स्संशब्दः प्रयोक्तव्यो वा ॥
होस्सं । पद्मे होस्सामि । होहामि । होहिमि ॥

In the first person, sing. of the Future सं may optionally be used after the root, superseding the personal affix मि.....In the alternative we have होस्सामि etc. ...

॥ मोमुमैहिस्साहित्या ॥ १५ ॥

भविष्यति काल उत्तमे बहुवचनादेशस्य मो मु म इत्येतैः सह हिस्सा हित्या इत्येतावादेशौ वा भवतः ॥ होहिस्सा होहित्या । हसिहिस्मा हसिहित्या ॥ भविष्यामः । हसिष्यामः ॥ पक्षे । होहिमो । होस्सामो । होहामो । हसिहिमो । हसिस्मामो । हसिहमो । एवं मुम्योरपि । इत्यादि ॥

In the first person plural of the Future, हिस्सा and हित्या may be optionally added after the root, instead of any substitute for a plural affix, superseding मो, मु or म.....

॥ कृदायुवचिगमिरुदिदिगिविदिरूपाणां काहं दाहं सोच्छं वोच्छं गच्छं रोच्छं द्रुच्छं वेच्छं ॥ १६ ॥

भविष्यति काल उत्तमैकवचने कृजादीनां स्थाने यथासंख्यं काहं प्रभृतय आदेशा भवन्ति ॥ काहं करिष्यामि । दाहं दास्यामि । सोच्छं श्रोष्यामि । वोच्छं वद्यामि । गच्छं गमिष्यामि । रोच्छं रोदिष्यामि । द्रुच्छं द्रक्ष्यामि । वेच्छं वेत्स्यामि इत्यादि ॥

In the first person sing. of the Future, instead of the roots कृ, etc., काहं etc., are respectively substituted...

॥ श्रवादीनां त्रिष्वप्यनुस्वारवर्जं हिलोपथं वा ॥ १७ ॥

श्रु इत्येकमादीनां प्रथममध्यमोत्तमेषु त्रिष्वपि पुरुषेषु परतो भविष्यति काले सोच्छं इत्यादय आदेशा भवन्ति । अनुस्वारं विहाय । हिलोपश्च वा ॥

सोच्छिः सोच्छिहिति । श्रोष्यति ॥ सोच्छिति । सोच्छिहिति । श्रोष्यति ॥ सोच्छिसि सोच्छिहिसि । श्रोष्यमि ॥ सोच्छित्था । सोच्छि-

हित्था । श्रोत्यथ ॥ सोच्छिमि । सोच्छिहिमि । श्रोत्यामि ॥ सोच्छिमो ।
सोच्छिहिमो । सोच्छिमु । सोच्छिहिमु । सोच्छिम । सोच्छिहिम ।
सोच्छिस्सामो । सोच्छिस्सामु । सोच्छिस्साम ॥ श्रोत्यामः ॥ एवं
वोच्छादिरपि ॥

सोच्छं etc. (without the अक्षस्वार) are substituted for श्रु etc., in the Future, even:when the affixes of the first, second or third person follow; ; the elision or insertion of हि (by sūtra 12) is optional.....

॥ उसमु किध्यादिष्वेकस्मिन् ॥ १८ ॥

विध्यादिष्वेकस्मिन्नुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य यथासंख्यं उ सु मु इत्येत
आदेशा भवन्ति ॥ हसउ । हससु । हसमु ॥ हसतु । हस । हसानि ॥

उ, सु, मु are severally substituted for the proper sing. affixes in the sense of command etc. (Compare पाणिनि iii. 3. 161-162).

॥ न्तुहमो बहुषु ॥ १९ ॥

विध्यादिषु बहुपूत्पन्नस्य प्रत्ययस्य यथासंख्यं न्तु ह मो इत्येत
आदेशा भवन्ति ॥ हसंतु । हसह । हसामो ॥

न्तु, ह, मो are severally substituted for the proper plural affixes in the sense of command, etc....

॥ वर्तमानभविष्यदन्यतनयोर्ज्ञावा ॥ २० ॥

वर्तमाने भविष्यदन्यतने विध्यादिषु चोत्पन्नस्य प्रत्ययस्य ज्ञ
ज्ञा इत्येतावादेशौ वा भवतः । पक्षे यथाप्राप्म् । वर्तमाने तावत् ।
होज्ज होज्जा । हसेज्ज हसेज्जा । पक्षे होइ हसइ ॥ भविष्यदन्यतने ।
होज्ज होज्जा । पक्षे होहिइ । इत्यादि ॥ विध्यादिष्वेवम् ॥

ज्ञ and ज्ञा are optionally substituted for proper affixes of the Present and the Past definite (अनयतन), Future, and also when command etc. are implied ; there being an option the previous forms may be retained.....

॥ मध्ये च ॥ २१ ॥

वर्तमानभविष्यदन्यतनयोर्विष्यादिपु च धातुप्रत्यययोर्मध्ये ज्ञा इत्येतावादेशौ वा भवतः ॥ वर्तमाने । होज्जइ होज्जाइ । पक्षे यथाप्राप्तम् । विष्यादिपु । होज्जउ होज्जाउ । भवेदित्यादि ॥

ज and ज्ञा are also optionally inserted between the root and the affixes, in the Present, Future and the Imperative.

॥ नानेकाचः ॥ २२ ॥

वर्तमानभविष्यदन्यतनयोर्विष्यादिपु चानेकाचो धातोः प्रत्यये परे मध्ये ज ज्ञा इत्यैतावादेशौ न भवतः किं त्वन्त एव भवतः ॥ हसइ तुवरइ ॥ अन्ते यथा ॥ हसेज हसेज्ञा तुवरेज तुवरेज्ञा । एवमन्येऽन्युदाहर्तव्याः ॥

ज and ज्ञा, however, are not thus inserted between the root and the affix, except when the root ends in a vowel (and is, therefore, monosyllabic, एकाच, since a root which ends in a consonant, becomes dissyllabic by the addition of the अशुब्द्य vowel)..... But this does not preclude their being employed at the end.....

॥ ईअ भूते ॥ २३ ॥

भूते काले धातोः प्रत्ययस्य ईअ इत्ययमादेशो भवति ॥ हृवीअ हसीअ ॥ अभवत् । अहसत् ॥

ईअ is substituted for the affix after a root in the Past tense.....

॥ एकाचो हीअ ॥ २४ ॥

भूते काल एकाचो धातोः प्रत्ययस्य हीअ इत्ययमादेशो भवति ॥ होहीअ ॥ अभूत् ॥

हीअ is substituted for the affix after a monosyllabic root in the Past tense.... .

॥ अस्तेरासिः ॥ २५ ॥

अस्तेर्भूते काल एकस्मिन्नर्थे आसि इति निपात्यते ॥ आसि
राआ । आसि वङ् ॥ आसीद्राजा । आसीद्धृः ॥

आस is substituted for अस्ति in the sing. of the Past
tense....

॥ गिच एदादेत आत् ॥ २६ ॥

गिचप्रत्ययस्य एकारादेशो भवति । धातोरादेकारस्य च
आत्वं भवति ॥ करेइ । हासेइ । पांडेइ ॥ कारयति । हासयति ।
पाठ्यति ॥

ए is substituted for गिच्, the causal affix and the अ in
the first syllable of the root becomes आ.....

॥ आव च ॥ २७ ॥

गिच आवे इत्ययमादेशो भवति । चकारात् पूर्वोक्तं च ॥ करा-
वेइ । हसावेइ । पढावेइ । कारवेइ इत्यादि ॥

आवे also is substituted for गिच्, as well as ए.....

॥ आविः क्तर्कर्षभावेषु वा ॥ २८ ॥

गिच आविरादेशो भवति वा क्तप्रयये परतो भावकर्मणोऽत्र ॥
कराविअं हसाविअं पढाविअं । कारिअ हासिअं पाठिअं ॥ भावकर्मणोऽत्र
कराविज्जइ । हसाविज्जइ । पढाविज्जइ । कारिज्जइ । हासिज्जइ ।
पाठिज्जइ ॥ कारितं । हासितं । पाठितं । कार्यते । हास्यते । पाठ्यते ॥

आवि is optionally substituted for गिच् when क्त (the
affix of the past passive participle,) follows and also in
the passive voice (भावकर्मणः).....

॥ नैटावे ॥ २९ ॥

क्तभावकर्मसु गिचप्रत्ययस्य एत् आवे इत्येतावादेशौ न भवतः ॥
कारिअं । कराविअं । कारिज्जइ । कराविज्जइ ॥ ॥

ए and आवे are not substituted for गिच्, when क्त follows
or in the passive voice.....

॥ अत आ मिषि वा ॥ ३० ॥

अकारान्ताद्वातोर् मिषि परत आकारदेशो भवति वा ॥ हसामि।
हसमि ॥

अ is optionally substituted for the final of a root ending in अ, when मिषि follows.....

॥ इच्च बहुषु ॥ ३१ ॥

मिषो बहुषु परतोऽत इकारादेशो भवति । चकारादकारश्च ॥
हसिमो । हसामो । हसिमु । हसामु ॥

इ is substituted (as well as आ) for the final अ in the first person plural.....

॥ र्ते ॥ ३२ ॥

क्तप्रत्यये परतोऽत इर्भवति ॥ हसिअं । पठिअं ॥

इ is substituted for the final अ, when क्त, the affix of the past passive participle, follows

॥ ए च कत्वात्पुनर्त्यभविष्यत्सु ॥ ३२ ॥

कत्वा तुमुन् तत्य इत्येतेषु भविष्यति काले च अत एत्वं भवति ।
चकारादिश्च ॥ हसेक्तण हसिक्तण । हसेउं हसिउं । हसेअवं हसि-
अवं । हसेहिं हसिहिं ॥

When the affixes कत्वा, तुमुन् and तत्य follow, and also in the Future tense, ए is substituted for the final अ of the root ; and also इ, as we infer from the word च in the sūtra.....

॥ लादेशे वा ॥ ३४ ॥

लकारादेशे परतोऽत एत्वं भवति वा ॥ हसेइ हसइ । पठेइ
पठइ । हसेति हसंति । हसेउ हसउ ॥

ए is substituted for the final अ of the root wherever it is followed by ति i. e., any conjugational affix...

॥ इति वरसंचिक्ते प्राकृतप्रकाशे तिष्ठविधिनाम सप्तमः परिच्छेदः ॥

॥ अथाष्टमः परिच्छेदः ॥

॥ भुवो होहुवौ ॥ १ ॥

भू सत्त्वायाम् । अस्य धातोर्हो हुव इत्येतावादेशौ भवतः ॥ होइ
हुवइ । होंति हुवंति ॥

For the verbal root भु to be, हो and हुव are substituted...

॥ क्ते हुः ॥ २ ॥

भुवः क्तप्रत्यये परतो हु इत्यादेशो भवति । हुअं ॥

When भु is followed by क्त, हुव is substituted... ..

॥ प्रादेभवः ॥ ३ ॥

प्रादेक्तरस्य भुवो भव इत्ययमादेशो भवति ॥ पभवइ । उच्च-
वद् । संभवइ । परिभवइ ॥

When भु follows a preposition such as प्र, भव is substituted.....

॥ त्वरस्तुवरः ॥ ४ ॥

चित्विरा मंभ्रमे । अस्य धातोस्तुवर इत्ययमादेशो भवति॥ तुवरइ॥

For the root त्वर to hasten, तुवर is substituted... ..

॥ क्ते तुरः ॥ ५ ॥

क्तप्रत्यये तुर इत्ययमादेशो भवति ॥ तुरिअं ॥

When the root त्वर is followed by क्त, तुर is substituted.

॥ वृणो धोलः ॥ ६ ॥

वृण वृण ऋमणे । अस्य धातोर्वैल इत्ययमादेशो भवति
धोलइ ॥

For the root वृण (which in the आत्मपाठ is arranged with
वृणि in the sense of 'rolling', धोल is substituted.....

॥ पुदो णोह्लः ॥ ७ ॥

पुद् प्रेरणे । अस्य धातोर्णेह्ल इत्ययमादेशो भवति ॥ णोह्लइ ।
पणोह्लइ ॥

For the root पुद् to send, णोह्ल is substituted.....

॥ दूङे दूमः ॥ ८ ॥

दूङ् परितापे । अस्य धातोर्दूमादेशो भवति ॥ दूमइ ॥
For the root दू to be pained, दूम is substituted.....

॥ पटेः फलः ॥ ९ ॥

अट पट गतौ । अस्य धातोः फल इत्ययमादेशो भवति । फलिअं
हिअअं ॥

For the root पट् (associated in the धातुपाठ with अट् in
the sense of moving), फल is substituted.....

॥ पदेः पालः ॥ १० ॥

पद गतौ । अस्य धातोः पाल इत्ययमादेशो भवति ॥ पालेह्ल ॥
For the root पद् to go, पाल is substituted.....

॥ वृषकृपमृष्टहषामृतो ऽरिः ॥ १० ॥

वृषदीनामृतः स्थान अरि इत्यादेशो भवति ॥ वरिसइ । करि-
सइ । मरिसइ । हरिसइ ॥

अरि is substituted for the क्र in the roots वृष्ट् etc.....

॥ क्रतो ऽरः ॥ १२ ॥

ऋकारान्तस्य धातोक्रितः स्थान अर इत्यादेशो भवति ॥ मृ ।
मरइ ॥ मृ । सरइ ॥ वृ । वरइ ॥

अर is substituted when the root ends in क्र.....

॥ कृतः कुणो वा ॥ १३ ॥

हुक्तव् करणे । अस्य धातोः प्रयोगे कुणो वा भवति ॥ कुणइ ।
करइ ॥

For the root कृ to do, कुणो is optionally substituted.....

॥ जृभो जंभाअः ॥ १४ ॥

जभ जृभी गात्रविनामे । अस्य धातोर्जभाअ इत्यथमादेशो
भवति ॥ जंभाअइ ॥

For the root जृ॒ to yawn, जंभाअ is substituted.....

॥ ग्रहेण्हः ॥ १५ ॥

ग्रह उपादाने । अस्य धातोर्गेण्हो भवति ॥ गेण्हइ ॥

For the root ग्रह् to take, गेण्ह is substituted.....

॥ घेत् क्त्वातुमुन्तव्येषु ॥ १६ ॥

ग्रहेद्धेत् इत्यथमादेशो भवति क्त्वातुमुन्तव्येषु परतः ॥ घेतूण ।
घेतुं । घेत्ववं ॥

घेत् is substituted for ग्रह्, when followed by क्त्वा, तुमुन्
and तव्य...

॥ कृतः का भूतभविष्यतोश्च ॥ १७ ॥

भूतभविष्यतोः कालयोः कृतः का इत्यथमादेशो भवति । चका-
रात् क्त्वातुमुन्तव्येषु परतः ॥ काहीअ । काहिइ । काऊण । काऊं ।
काऊवं ॥

का is substituted for the root कृ to do, in the Past and
Future tenses, and also (as we infer from the च in the sūtra)
when the affixes क्त्वा, तुमुन् and तव्य follow.....

॥ स्मरतेर्भसुमरौ ॥ १८ ॥

स्मृ चिन्तायाम् । अस्य धातोर्भसुमरौ भवतः ॥ भरइ । सुमरइ ।
भर and सुमर are substituted for the root स्मृ to recollect...
प्रा. प्र. ७

॥ भियो भाबीहौ ॥ १९ ॥

भिमी भये । अस्य धातोर्भीहौ भवतः ॥ भाइ । बीहङ् ॥

For the root भी to fear, भा and भीह are substituted.....

॥ जिग्रेते पापाओौ ॥ २० ॥

प्रा गन्धग्रहणे । अस्य धातोः पा पाऊ इत्यादेशौ भवतः ॥ पाइ
पाअहङ् ॥

For the root प्रा to smell, पा and पाऊ are substituted.....

॥ म्लै वावाओौ ॥ २१ ॥

म्लै गात्रविनामे । अस्य धातोर्वावाओौ भवतः ॥ वाइ । वाअहङ् ॥

For the root म्लै to wither, वा and वाओ are substituted...

॥ तृपस्थिपः ॥ २२ ॥

तृप्त तृप्तौ । अस्य धातोस्थिपो भवति ॥ थिपह ॥

For the root तृप् to be pleased, (associated with तृप्त् in the चातुर्पाठ) थिप is substituted.....

॥ ज्ञो जाणमुणौ ॥ २३ ॥

ज्ञा अवबोधने । अस्य धातोर्जाणमुणौ भवतः ॥ जाणह । मुणह ॥

For the root ज्ञा to know, जाण and मुण are substituted...

॥ जल्पेलैं मः ॥ २४ ॥

जल्प व्यक्तायां वाचि । अस्य धातोर्लकारस्य मकारे भवति ॥
जंपह ॥

In the root जल्प to speak articulately, the ल् is substituted by म.....

॥ प्राध्यागानां ठाअङ्गाअगाआः ॥ २५ ॥

ष्टा गतिनिवृत्तौ । ध्यै चिन्तायाम् । कै गैरै शब्दे । एतेषां ठाअ
ज्ञाऊ गाऊ इत्येत आदेशा भवन्ति । ठाअंति । ज्ञाअंति । नाअंति ॥

For the roots शा to stand, ध्यै to meditate and गै to sing (given in the धातुपाठ along with कै and रै) शाअ, ज्ञाअ and गाअ are respectively substituted

॥ ठाज्ञागाश्च वर्तमानभविष्यद्विध्यादेकवचनेषु ॥ २६ ॥

ष्टाध्यागानां ठाज्ञा गा इत्यादेशा भवन्ति चकारात् पूर्वोक्ताश्च वर्तमानभविष्यद्विध्यादेकवचनेषु परतः ॥ ठाइ ठाअइ । ठाहिइ ठाअहिइ । ठाउ ठाअउ ॥ ज्ञाइ ज्ञाअइ । ज्ञाहिइ ज्ञाअहिइ । ज्ञाउ ज्ञाअउ ॥ गाइ गाअइ । गाहिइ गाअहिइ । गाउ गाअउ ॥

For the roots शा, ध्यै and गै, when followed by the sing. affixes of the Imperative, the Future and the Present शा, ज्ञा and गा are severally substituted as well as the substitutes mentioned in the preceding sūtra.....

॥ खादिधाव्योः खाधौ ॥ २७ ॥

खाहू भक्षणे । धातु जवे । एतयोर्धात्वोः खा धा इत्यादेशी भवतः । वर्तमानभविष्यद्विध्यादेकवचनेषु ॥ खाइ । खाहिइ । खाउ ॥ धाइ । धाहिइ । धाउ ॥

For the roots खाइ to eat, and धाउ to run, खा and धा are respectively substituted.....

॥ ग्रसेविसः ॥ २८ ॥

ग्रसु ग्लसु अदने । अस्य धातोर्विसो भवति ॥ विसइ ॥

For the root ग्रस् to eat, (given in the धातुपाठ along with ग्लस्) विस् is substituted.....

॥ चिअश्चिणः ॥ २९ ॥

चिब् चयने । अस्य धातोश्चिणो भवति ॥ चिणइ ॥

For the root चि to collect, चिण is substituted...

॥ क्रीवः किणः ॥ ३० ॥

डुक्रीव् द्रव्यविनिमये । अस्य धातोः किणो भवति ॥ किणइ ॥
For the root क्री to barter, किण is substituted.....

॥ वेः के च ॥ ३१ ॥

वेरुत्तरस्य क्रीवः के आदेशः किणादेशश्च भवति ॥ विक्लेह ।
विकिणइ ॥

For the root क्री after the preposition वि, के is substituted
as also किण as we infer from च in the sūtra...

॥ उद्धम उद्धुमा ॥ ३२ ॥

ध्या शब्दाभिसंयोगयोः । अस्य धातोरुत्पूर्वस्य उद्धुमा भवति ।
उद्धुमाइ ॥

For the root ध्या to blow, when preceded by the
preposition उद्, उद्धुमा is substituted.....

॥ श्रदो धो दहः ॥ ३३ ॥

श्रच्छब्दादुत्तरस्य छुधात् धारणपोषणयोः अस्य धातोर्द्धाह-
देशो भवति ॥ सहहइ । सद्दहिअं ॥

For the root धा to hold, when preceded by the particle
अद्, दह is substituted.....

॥ अवाद्वाहेवाहः ॥ ३४ ॥

गाहू विलोडने । अस्य धातोरवादुत्तरस्य वाहादेशो भवति ॥
ओवाहइ । अववाहइ ॥

For the root गाह् to dip, when preceded by the pre-
position अव, वाह is substituted.....

॥ कासेवासः ॥ ३५ ॥

अवादित्यनुवर्तते । का सृ शब्दकुत्सायां । अस्य धातारवा-
दुत्तरस्य वासो भवति ॥ ओवासइ । अववासइ ॥

Preceded by अव continues to be implied from the preceding sūtra. For the root कास् to cough, when preceded by अव, वास is substituted.....

॥ निरो माढो माणः ॥ ३६ ॥

माढ् माने । अस्य धातोर्निरुत्तरस्य माणादेशो भवति ।
णिम्माणइ ।

For the root मा to measure, when preceded by the preposition निर्, माण is substituted.....

॥ क्षियो द्विज्जः ॥ ३७ ॥

क्षि क्षये । अस्य धातोर्द्विज्जो भवति ॥ द्विजइ ॥
द्विज is substituted for the root क्षि to destroy...

॥ भिदिछिदोरन्त्यस्य न्दः ॥ ३८ ॥

भिदिर् छिदिर् । एतयोरन्त्यस्य न्दो भवति ॥ भिंदइ । छिंदइ ॥
For the final of the roots भिद् and छिद्, न्द is substituted.

॥ कर्थः ॥ ३९ ॥

कथ निष्पाके । अस्य धातोरन्त्यस्य दो भवति ॥ कटइ ॥
For the final of the root कथ् to boil, द् is substituted....

॥ वेष्टय ॥ ४० ॥

वेष्ट वेष्टने । अस्य धातोरन्त्यस्य दो भवति ॥ वेढदइ ॥ योग-
विभाग उत्तरार्थः ॥

द् is also substituted for the final of the root वेष् to cover.....This and the preceding sūtra, which might

well have been united, are separated on account of the latter of the two being required for the next sūtra (where the word वेष्टः is implied)

॥ उत्समोर्लः ॥ ४१ ॥

उत्संभ्यामुत्तरस्य वेष्टेरन्त्यस्य लो भवति ॥ उब्बेल्लङ् । संब्बेल्लङ् ॥

For the final of the root वेश्, लो is substituted, when it is preceded by the prepositions उत् and सम.....

॥ रुद्दर्वः ॥ ४२ ॥

रुदिर् । अस्य धातोरन्त्यस्य वो भवति ॥ रुवङ् ॥

व is substituted for the final of the root रुद् to weep.

॥ उदो चिजेः ॥ ४३ ॥

उत्पूर्वस्य विजेरन्त्यस्य वकारो भवति ॥ उविवङ् ॥

व is substituted for the final of विज् preceded by उद्.....

॥ वृथेडः ॥ ४४ ॥

वृधु वर्धने । अस्य धातोरन्त्यस्य ढो भवति ॥ वङ्गढङ् ॥

द is substituted for the final of वृध् to prosper.....

॥ हन्तेर्मः ॥ ४५ ॥

हन्तेरन्त्यस्य म्मो भवति ॥ हस्मङ् ॥

म्म is substituted for the final of the root हन् to kill.....

॥ रुषादीनां दीर्घता ॥ ४६ ॥

रुषादीनां दीर्घता भवति ॥ रुसङ् । तूसङ् । सूसङ् । रुष्यति ।

तुष्यति । शुष्यति ॥

In the roots रुष् etc. the vowel is lengthened.....

॥ चो ब्रजनृत्सोः ॥ ४७ ॥

ब्रज नृती । अनयोरन्त्यस्य चो भवति ॥ बब्बङ् । णच्चङ् ॥

च्च is substituted for the final of ब्रज् and नृत्.....

॥ युधिबुध्योर्ज्ञः ॥ ४८ ॥

युध संप्रहारे । बुध अवगमने । अनयोरन्त्यस्य द्वो भवति ॥
जुज्ञहइ । बुज्ञहइ ॥

ज्ञ is substituted for the final of युध् and बुध्.....

॥ रुधेन्त्यम्भौ ॥ ४९ ॥

रुधिर् । अन्त्यस्य न्धम्भौ भवतः ॥ रुन्धहइ । रुम्भहइ ॥
न्ध and म्भ are substituted for the final of the root रुध्...

॥ मृदो लः ॥ ५० ॥

मृद क्षालने । अस्य धातोरन्त्यस्य लो भवति ॥ मलहइ ॥
ल is substituted for the final of the root मृद् to grind...

॥ शद् पत्योर्दः ॥ ५१ ॥

शद् शातने पत्तु पतने । अनयोरन्त्यस्य द्वो भवति ॥ सदहइ ॥

पदहइ ॥

ह is substituted for the final of शद् and पत्.....

॥ शकादीनां द्वित्वम् ॥ ५२ ॥

शक्तु शक्तौ । इत्येवमादीनां द्वित्वं भवति ॥ सकहइ । लगाहइ ॥
शकोति । लगति ॥

The final of the root शक् to be able, etc. is doubled...

॥ स्फुटिचल्योर्वा ॥ ५३ ॥

स्फुट विकसने । चल कम्पने । अनयोरन्त्यस्य वा द्वित्वं भवति ॥
फुटहइ फुलहइ । चलहइ चलहइ ॥

The final of the roots स्फुट् to bloom, and चल् to shake,
is optionally doubled...

॥ प्रादेर्मीलः ॥ ५४ ॥

प्रादेरुत्तरस्य मीलोऽन्त्यस्य द्वित्वं भवति वा ॥ पमिलइ । पमीलइ ॥

The final of the root मील् to wink, is optionally doubled, when it is preceded by the prepositions प्र etc.....

॥ भुजादीनां क्त्वातुमुन्तव्येषु लोपः ॥ ५५ ॥

भुज इत्येवमादीनां क्त्वातुमुन्तव्येषु परतोऽन्त्यस्य लोपो भवति ॥
भोत्तून् । भोत्तुं । भोत्तव्यं ॥ विदः । वेत्तून् । वेत्तुं । वेत्तव्यं ॥ रुदः ।
रोत्तून् । रोत्तुं । रोत्तव्यं ॥

The finals of the roots भुज् etc. are elided, when the affixes क्त्वा, तुमुन् and तव्य follow.....

॥ श्रुदुजिलूधुवां जोऽन्त्ये द्रस्वः ॥ ५६ ॥

श्रु श्रवणे । हु दानादाने । जि जये ॥ लूव् छेदने । धूव् कम्पने ।
इत्येतेषामन्त्ये णः प्रयोक्तव्यः । दीर्घस्य हस्तो भवति ॥ सुणइ । हुणइ ।
जिणइ । लुणइ । धुणइ ॥

At the end of roots श्रु, हु, जि, लू and धू, ण is to be employed and the preceding long vowel is to be shortened

॥ भावकर्मणोर्व्यथ ॥ ५७ ॥

एषां भावकर्मणोरन्त्ये व्यशब्दः प्रयोक्तव्यः ॥ चकाराद् णश्च ॥
सुव्वइ सुणिज्जइ । हुव्वइ हुणिज्जइ ॥ जिव्वइ जिणिज्जइ । लुव्वइ
लुणिज्जइ । धुव्वइ धुणिज्जइ ॥

At the end of these roots, when the passive is signified, व्य is to be employed; ण may also be used as we infer from the च in the sūtra

॥ गमादीनां द्वित्वं वा ॥ ५८ ॥

गमादीनां धातूनां द्वित्वं वा भवति भावकर्मणोः ॥ गम्मइ गमि-
ज्जइ । रम्मइ रमिज्जइ । हस्सइ हसिज्जइ ॥ गम्यते । रम्यते । हस्यते ॥

In the case of the roots गम् etc. the final letter is optionally doubled in the passive.....

॥ लिहेलिज्जः ॥ ५९ ॥

लिह आस्वादने । अस्य धातोलिज्जो भवति भावकर्मणोः ॥
लिज्जइ ॥

लिज्जः is substituted for लिह to lick in the passive

॥ हक्रोहीरकीरौ ॥ ६० ॥

हक्र हरणे । डुक्रह करणे । अनयोहीरकीरौ भवतो भावकर्मणो-
रथयोः ॥ हीरइ । कीरइ ॥

हीर and कीर are respectively substituted for ह and कु in
the passive.....

॥ ग्रहेदीर्धों वा ॥ ६१ ॥

ग्रहेधीतोदीर्धों वा भवति भावकर्मणोरथयोः ॥ गाहिज्जइ ।
गहिज्जइ ॥

A long vowel is optionally substituted for the short अ
in ग्रह in the passive.....

॥ त्तेन दिण्णादयः ॥ ६२ ॥

दिण्ण इत्येकमादयः क्तप्रत्ययेन सह निषात्यन्ते ॥ जुदाव॑ दाने ।
दिण्ण ॥ रुदिर॑ । रुण्ण ॥ त्रसी॑ । हित्यं ॥ दह॑ । दहृदं ॥ रंजि॑ । रत्त॑ ॥

दिण्ण etc. are used as irregular forms for some past
passive participles with the affix क्त, e.g., दिण्ण, रुण्ण, हित्य, दहृ,
रत्त from दा, रुद, त्रस, दहृ and रुत्त.....

॥ खिदेविसूरः ॥ ६३ ॥

खिद दैन्ये । अस्य खिसूरो भवति ॥ खिसूरइ । खिरहेण खिसू-
रइ बाला ॥

विसूर is substituted for खिद to be distressed.....

॥ कुधेर्जः ॥ ६४ ॥

कुध कोपे । अस्य जूरो भवति ॥ जूरइ ॥
जूर is substituted for कुध to be angry.....

॥ चर्चेश्चंपः ॥ ६५ ॥

चर्च अध्ययने । अस्य धातोश्चंपो भवति ॥ चंपइ ॥
चंप is substituted for चर्च to study.....

॥ त्रसेवजः ॥ ६६ ॥

त्रसी उद्गेते । अस्य धातोर्वज्जो भवति ॥ वज्जइ ॥
वज्ज is substituted for त्रस् to fear.....

॥ मृजेलुभसुपौ ॥ ६७ ॥

मृजू शुद्धौ । अस्य धातोर् लुभ सुप इत्यादेशौ भवतः ॥ लुभइ ॥
सुपइ ॥

लुभ and सुप are substituted for मृज् to wash...

॥ तुद्धुखुप्पौ मस्जेः ॥ ६८ ॥

तुमरसी शुद्धौ । अस्य धातोर् तुद्धुखुप्पौ भवतः ॥ तुद्धइ । खुप्पइ ॥
तुद्ध and खुप्प are substituted for मस्ज् to purify.....

॥ दृशेः पुलअणिअक्कअवक्खाः ॥ ६९ ॥

दृशिर् प्रेक्षणे । अस्य पुलअणिअक्कअवक्खाभवन्ति ॥ पुलअइ ।
णिअक्कइ । अवक्खइ ॥

पुलअ, णिअक्क and अवक्ख are substituted for दृश् to see...

॥ शक्स्तरवअतीराः ॥ ७० ॥

शक्ल शक्तौ । अस्य धातोः तर वअ तीर इत्येत आदेश
भवन्ति ॥ तरइ । वअइ । तीरइ ॥

तर, वअ and तीर are substituted for शक्ल to be able.....

॥ शेषाणामदन्तता ॥ ७१ ॥

शेषाणां लुप्तानुबन्धानामदन्तता भवति ॥ भमइ । चुंबइ ॥

The अनुबन्ध's (i. e. the ending portions such as ल् in शक्त्य, इ् in दृश्य्, etc.) of the remaining roots are elided, and the roots themselves considered as ending in अ.....

॥ इति वरस्विकृते प्राकृतप्रकाशो धात्वादेशपरिच्छेदोऽष्टमः ॥

॥ अथ नवमः परिच्छेदः ॥

॥ निपाताः ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । वक्ष्यमाणा निपातसंज्ञका वेदितव्याः । संस्कृता-
नुसारेण निपातकार्यं वक्तव्यम् ॥

This is an अधिकारारसूत्र. This section will treat of particles, following the method of Sanskrit grammarians.....

॥ हुं दानपृच्छानिर्धारणेषु ॥ २ ॥

हुं इत्ययं शब्दो दानपृच्छानिर्धारणेष्वर्थेषु निपातसंज्ञो भवति ॥
दाने यथा । हुं गेण्ह अप्पणो जीअं ॥ पृच्छायां । हुं साहसु सब्बावं ॥
निर्धारणे । हुं हुवसु तुष्ठिको ॥ हुं गृहाणात्मनो जीवम् । हुं कथय
सद्ग्रावम् । हुं भव तूष्णीकः ॥

हुं is a particle used in the sense of giving, asking or speaking emphatically.....

॥ विअ वेअ अवधारणे ॥ ३ ॥

विअ वेअ इत्येताववधारणे निपातसंज्ञौ भवतः ॥ एवं विअ ।
एवं वेअ ॥ एवमेव ॥

विअ and वेअ are particles used in the sense of asservation.....

॥ ओ सूचनापश्चात्तापविकल्पेषु ॥ ४ ॥

ओ इत्यं शब्दः सूचनापश्चात्तापविकल्पेषु निपातसंज्ञो भवति ॥
ओ चिराआसि ॥ गाथासु द्रष्टव्यः ॥

ओ is used in the sense of indication, remorse and indecision.....Its use should be noticed from Prakrit poetry.....

॥ इरकिरकिला अनिश्चिताख्याने ॥ ५ ॥

इर किर किल इत्येते शब्दा अनिश्चिताख्याने निपातसंज्ञका भवन्ति ॥ पेक्ख इर तेण हदो । अज्ज किर तेण व्यवसितो । अज्ज किल सिविणओ ॥ प्रेक्षस्व किल तेन हतः । अद्य किल तेन व्यवसितः । अयं किल स्वप्नः ॥

इर, किर and किल are used in doubtful assertion.....

॥ हुं क्वु निश्चयवितर्कसंभावनेषु ॥ ६ ॥

हुं क्वु इत्येतौ निश्चयवितर्कसंभावनेषु निपातसंज्ञकौ भवतः ॥
हुं रक्षसो । गरुओ क्वु भारो ॥ हुं राक्षसः । गुरुः खलु भारः ॥

हुं and क्वु are used in the sense of resolution, doubt, or reflection.....

॥ णवरः केवले ॥ ७ ॥

णवर इत्यं शब्दः केवलेऽर्थे निपातसंज्ञो भवति ॥ णवर अण्ण ॥

णवर is used in the sense of 'only'.....

॥ आनन्तर्ये णवरि ॥ ८ ॥

णवरीत्यं शब्द आनन्तर्ये निपातसंज्ञो भवति ॥ णवरि ॥

णवरि, then, is used in the sense of immediate sequence.

॥ किणो प्रश्ने ॥ ९ ॥

किणो इत्यं शब्दः प्रश्ने निपातसंज्ञो भवति ॥ किणो धुव्वासि ।
किणो हससि ॥ किं तु धूयसे । किं तु हससि ॥

किणो is used in the sense of a question.....

॥ अब्दो दुःखसूचनासंभावनेषु ॥ १० ॥

अब्दो इत्ययं शब्दो दुःखसूचनासंभावनेषु निपातसंज्ञो भवति ॥
दुःखे । अब्दो कञ्जलरसरंजिएहि अच्छीहिं ॥ सूचनायाम् । अब्दो
अवरं विअ ॥ संभावने । अब्दो यं मिव अन्तु ॥ अहो कञ्जलरस-
रंजिताभ्यामक्षिभ्याम् । अहो अपरमिव । अहो एनमिवाञ्जुम् ॥

अब्दो is used in the sense of distress, indication or reflection.....

॥ अलाहि निवारणे ॥ ११ ॥

अलाहि इत्ययं शब्दो निवारणे निपातसंज्ञो भवति ॥ अलाहि
कलहलेसेण । अलाहि कलहब्येण ॥ अलं कलहलेशेन । अलं कलह-
बन्धेन ॥

अलाहि is used in the sense of prohibition.....

॥ अइ वले संभाषणे ॥ १२ ॥

अइ वले इत्येतौ शब्दौ संभाषणे निपातसंज्ञौ भवतः ॥ अइ
मूलं पसूसइ । वले किं कलेसि अबले । अपि मूलं प्रशुष्यति ।
वले किं कलयसि अबले ॥

अइ and वले are used in addressing a person...

॥ णवि वैपरीत्ये ॥ १३ ॥

णवि इत्ययं शब्दो वैपरीत्ये निपातसंज्ञो भवति ॥ णवि तह
पहसइ बाला । विपरीतं तथा प्रहसति बाला ॥

णवि is used in the sense of contrariety...

॥ सू कुत्सायां ॥ १४ ॥

सू इत्ययं शब्दः कुत्सायां निपातसंज्ञो भवति ॥ सू सिविणो ॥
धिक् स्वप्रः ॥

सू is used in the sense of censure.....

॥ रे ओर हिरे संभाषणरतिकलहासेपेषु ॥ १५ ॥

रे । ओर । हिरे । इत्येते शब्दाः संभाषणरतिकलहासेपेषु
निपातसंज्ञा भवन्ति यथासंख्यम् ॥ रे मा करेहि । णाओ सि ओरे ।
दिद्वो सि हिरे ॥ रे मा कुरुष्व ॥ नागोऽसि ओरे । दृष्टोऽसि हिरे ॥

रे, ओर and हिरे are used in the sense of addressing a person, or amorous sport or quarrelling.....

॥ मिवमिवविआ इवार्थे ॥ १६ ॥

मिव मिव विआ इत्येते शब्दा इवार्थे निपातसंज्ञका भवन्ति ॥
गअणं मिव । गअणं मिव । गअणं विआ कसणं । गगनमिव कृष्णम् ॥

मिव, मिव and विव are used in the sense of इव...

॥ अज्ज आमन्त्रणे ॥ १७ ॥

अज्ज इत्ययं शब्द आमन्त्रणे निपात्यते । अज्ज महाणुहाव किं
करेसि ॥ अहो महानुभाव किं करोषि ॥

अज्ज is used in the sense of courteous address...

॥ शेषः संस्कृतात् ॥ १८ ॥

उक्तादन्यः शेषः । प्रत्ययसमासतद्वित्तलिङ्गवर्णकादिविधिः शेषः
संस्कृतादवगन्तव्यः । इह ग्रन्थविस्तरभयान्न दर्शितः ॥

The remainder (i. e., all that has not been treated of) whether rules for affixes, compounds, तद्वित �derivatives, genders, letters etc., must be learned from Sanskrit grammar. They are omitted here for fear of swelling the treatise

॥ इति वर्त्तचिकृते प्राकृतप्रकाशे निपातसंज्ञाविधिर्नाम
नवमः परिच्छेदः ॥

॥ अथ दशमः परिच्छेदः ॥

॥ पैशाची ॥ १ ॥

पिशाचानां भाषा पैशाची । सा च लक्ष्यलक्षणाभ्यां स्फुटी-
क्रियते ॥

The पैशाची is the dialect of the पिशाचs, goblins or barbarians, which is explained in this section by definitions and examples.

॥ प्रकृतिः शौरसेनी ॥ २ ॥

अस्याः पैशाच्याः प्रकृतिः शौरसेनी । स्थितायां शौरसेन्यां
पैशाचीलक्षणं प्रवर्तयितव्यम् ॥

The base of this dialect is शौरसेनी (to be explained in the last section of this treatise). The rules of पैशाची should be applied to forms after they are obtained from शौरसेनी.....

॥ वर्गाणां तृतीयचतुर्थयोरयुजोरनायोराद्यौ ॥ ३ ॥

वर्गाणां तृतीयचतुर्थयोर्वर्णयोरयुक्तयोरनादौ वर्तमानयोः स्थाने
आद्यौ प्रथमद्वितीयौ भवतः ॥ गकनं । मेखो । राचा । गिञ्च्छरो ।
बटिसं । दसवतनो । माथबो । गोपितो । केसपो । सरफसं । सलफो ॥

अयुजेरिति किम् । संगामो । वग्धो । इत्यादि ॥ अनादाविति
किम् । गमनं । इत्यादि ॥ गगन । मेघ । राजा । निर्झर । बडिश । दश-
वदन । माधव । गोविंद । केशव । सरभस । शलभ । संग्राम । व्याघ्र ।
गमन ॥

Instead of the third and fourth letters of each class, when single and non-initial, we must use the first and second respectively. Why single ? Because we have संग्रामी and वग्धो in पैशाची. Why non-initial ? Because we have गमन etc....

॥ इवस्य पिवः ॥ ४ ॥

इवशब्दस्य स्थाने पिव इत्ययमादेशो भवति ॥ कमलं पिव मुखं ॥
पिव is used for इव.....

॥ णो नः ॥ ५ ॥

णकारस्य स्थाने नकार इत्ययमादेशो भवति ॥ तलुणी । तरुणी ॥
न is used for ण...

॥ षुस्य सटः ॥ ६ ॥

षु इत्यस्य स्थाने सट इत्ययमादेशो भवति ॥ कसटं मम वद्दृ ॥
कष्टं मम वर्तते ॥

सट is substituted for the conjunct ष...

॥ स्नस्य सनः ॥ ७ ॥

स्न इत्यस्य स्थाने सन इत्ययमादेशो भवति ॥ सनानं । सनेहो ॥
सन is substituted for स्न...

॥ र्यस्य रिअः ॥ ८ ॥

र्य इत्यस्य स्थाने रिअ इत्ययमादेशो भवति ॥ भारिआ ॥ भार्या ॥
रिअ is substituted for र्य.....

॥ व्यस्य व्यजः ॥ ९ ॥

व्य इत्यस्य स्थाने व्य इत्ययमादेशो भवति ॥ विज्ञातो । सव्वज्जो ॥
विज्ञात । सर्वज्ञ ॥

व्य is substituted for व्य.....

॥ कन्यायां न्यस्य ॥ १० ॥

कन्याशब्दे न्यस्य स्थाने व्य इत्ययमादेशो भवति ॥ कव्या ॥
व्य is substituted for न्य in कन्या.....

॥ ज्ञ च ॥ ११ ॥

ज्ञशब्दस्य शौरसेनीसाधितस्य च इत्यमादेशो भवति ॥
कच्चं ॥ कार्यं ॥

च्च is substituted for ज्ञ, which in शौरसेनी is substituted for ये.....

॥ राज्ञो राचि टाङ्सिङ्स्डिंषु वा ॥ १२ ॥

राजनशब्दस्य दा डसि डस् डि इत्येतेषु परतो राचि इत्य-
मादेशो वा भवति ॥ राचिना रञ्जा । राचिना रञ्जो । राचिनि रञ्जि ॥
एतेष्विति किम् ॥ राचा । राचार्न । रञ्जो ॥

राचि is optionally used for राज्ञ् before the case-affixes
वा, इसि डस् and डि Why only before these affixes ?
Because we have राचा etc.....

॥ क्त्वस्तूनं ॥ १३ ॥

क्त्वाग्रत्ययस्य स्थाने तूनं इत्यमादेशो भवति ॥ दातूनं । कातूनं ।
घेतूनं ॥

तूनं is substituted for क्त्वा

॥ हृदयस्य हितअकं ॥ १४ ॥

हृदयशब्दस्य हितअकं निपात्यते ॥ हितअकं हरसि मे तलुनि ॥
हितअक is substituted for हृदय

॥ इति वररुचिकृते प्राकृतप्रकाशे पैशाचिको नाम
दशमः परिच्छेदः ॥

॥ अथ एकादशः परिच्छेदः ॥

॥ मागधी ॥ १ ॥

मागधानां भाषा मागधी । लक्ष्यलक्षणाभ्यां स्फुटीक्रियते ॥

The मागधी is the dialect of the मागधs, (i. e., people of
the मगध country), and it is here explained by definitions
and examples.

॥ प्रकृतिः शौरसेनी ॥ २ ॥

अस्या मागच्चाः प्रकृतिः शौरसेनीति वेदितव्यम् ॥
शौरसेनी is the base of this मागच्ची dialect.

॥ षसोः शः ॥ ३ ॥

षकारस्कारयोः स्थाने शो भवति ॥ माशे । विलाशे । माषः ।
विलासः ॥

श is substituted for स and ष.....

॥ जो यः ॥ ४ ॥

जकारस्य यकारो भवति ॥ यायदे ॥ जायते ॥
य is substituted for ज.....

॥ चवर्गस्यास्पृष्टता तथोच्चारणः ॥ ५ ॥

चवर्गो अथास्पृष्टस्थोच्चारणो भवति ॥ पलिचए । गहिदछले ।
वियले । णिझले ॥ परिचयः । गृहीतछलः । विजलः । निझरः ॥

The palatal letters are pronounced with but a very slight contact of the tongue with the top of the palate (अस्पृष्टता)...

॥ हृदयस्य हृडकः ॥ ६ ॥

हृदयस्य स्थाने हृडको भवति ॥ हृडके आयले मम ॥ हृदये
आदरो मम ॥

हृडक is substituted for हृदय.....

र्यज्योर्य्यः ॥ ७ ॥

र्यकारर्जकारयोः स्थाने र्यो भवति ॥ करये । दुर्यये ॥ कार्यम् ।
दुर्जनः ॥

र्य is substituted for र्य and झ

॥ क्षस्य स्कः ॥ ८ ॥

क्षस्य स्थाने स्ककारो भवति ॥ लस्कशे । दस्के ॥ राक्षसः ।
दक्षः ॥

स्क is substituted for क्ष...

॥ अस्मदः सौ हके हगे अहके ॥ ९ ॥

अस्मदः स्थाने सौ परतो हके हगे अहके इत्येत आदेशा भवन्ति ॥
हके हगे अहके भणामि ॥ अहं भणामि ॥

For अस्मद्, followed by सु, हके, हगे and अहके are substituted...

॥ अत इदेतौ लुक् च ॥ १० ॥

सावित्यनुर्वर्तते । अकारान्ताच्छब्दात्सौ परत इकारैकारौ भवतः ।
पक्षे लोपश्च ॥ एशि लाआ । एशो पुलिशो । एश पुलिशा ॥ एष राजा ।
एष पुरुषः ॥

सु is implied from the preceding sūtra. When सु follows a noun ending in अ, इ and ए are substituted ; elision of the affix is also optionally allowed.....

॥ त्वान्तादुश्च ॥ ११ ॥

त्कप्रत्ययान्ताच्छब्दात्सौ परत उकारश्च भवति ॥ चकाराद् इदेतौ
लुक् च ॥ हशिदु । हशिदि । हशिदे । हशिद ॥ हसितः ॥

उ is substituted when the affix follows a word ending with the affix त्क ; and also (as we infer from the च in the sūtra), we may optionally use इ or ए of the preceding sūtra, or even elide the affix.....

उसो हो वा दीर्घत्वं च ॥ १२ ॥

उसः षष्ठ्येकवचनस्य स्थाने हकारादेशो वा भवति । तत्संयोगे
च दीर्घत्वम् ॥ पुलिशाह धणे । पुलिशश धणे । पुरुषस्य धनम् ।

इ is optionally substituted for उस, and at the same time the preceding vowel is lengthened:..

अदीर्घः संबुद्धौ ॥ १३ ॥

अदन्तादित्येव । अदन्ताच्छब्दादकारो दीर्घो भवति संबुद्धौ ॥
पुलिशा आगच्छ । माणुशा आगच्छ ॥ संबुद्धाविति किम् । बह्यणश्च
धणे ॥ ब्राह्मणस्य धनम् ॥

When the affix सु follows a noun ending in अ, in the sense of the vocative, the अ is lengthened. Why do we say in the sense of the vocative ? Compare यणे in the nom. sing...

॥ चिद्वस्य चिष्टः ॥ १४ ॥

चिद्वस्य स्थाने चिष्ट इत्ययमादेशो भवति ॥ पुलिशे चिष्टदि ॥
पुरुषस्तिष्टति ॥

चिष्ट is substituted for चिट्...

॥ कृज्मूडगमां त्तस्य ढः ॥ १५ ॥

हुक्कृज्मूड करणे । मूळ् प्राणत्यागे । गम्ल गतौ । एतेषां त्तप्रत्ययस्य
स्थाने डकारो भवति ॥ कडे । मडे । गडे ॥ कृतः । मृतः । गतः ॥

ड is substituted for the affix त्त in the roots कृ, मृ and
गम.....

॥ कत्वो दाणिः ॥ १६ ॥

कत्वाप्रत्ययस्य स्थाने दाणि इत्ययमादेशो भवति ॥ शहिदाणि
गडे । कलिदाणि आअडे ॥ सोद्वा गतः । कत्वागतः ॥

दाणि is substituted for the affix कत्वा...

॥ शृगालस्य शिआलशिआलेशिआलकाः ॥ १७ ॥

शृगालशब्दस्य स्थाने शिआलादय आदेशा भवन्ति ॥ शिआला
आअच्छदि । शिआले आअच्छदि । शिआलके आअच्छदि ॥ शृगाल
आगच्छति ॥

शिआला, शिआले and शिआलके are substituted for शृगाल...

॥ इति वररुचिकृते प्राकृतप्रकाशे मागधाख्य एकादशः परिच्छेदः ॥

॥ अथ द्वादशः परिच्छेदः ॥

॥ शौरसेनी ॥ १ ॥

Now we begin the treatment of the शौरसेनी dialect...

॥ प्रकृतिः संस्कृतम् ॥ २ ॥

The base of शौरसेनी is Sanskrit...

॥ अनादावयुजोस्तथयोर्द्धौ ॥ ३ ॥

इ and घ are respectively substituted for single, non-initial त and थ.

॥ व्यापृते डः ॥ ४ ॥

ड is substituted for the त in the word व्यापृत. Thus वात्वदे...

॥ पुत्रेऽपि क्वचित् ॥ ५ ॥

ह is sometimes substituted for the त is शुत्र. Thus शुहो or शुहो...

॥ इ गृथसमेषु ॥ ६ ॥

इ is substituted for ऋ in the words like गृथ ; as गिद्धो.

॥ ब्रह्मण्यविज्ञयज्ञकन्यकानां ष्यज्ञन्यानां उज्जो वा ॥ ७ ॥

ञ्ज is substituted for the conjuncts ण्ण, ञ्ञ and न्य in the words ब्रह्मण्ण, विज्ञ, यज्ञ and कन्या...

॥ सर्वज्ञेज्ञितज्ञयोर्णः ॥ ८ ॥

ण is substituted for ज्ञ in the words सर्वज्ञ and इङ्गितज्ञ...

॥ क्त्व इअः ॥ ९ ॥

इअ is substituted for क्त्वा ; as, भास्मिअ...

॥ कृगमोरुअः ॥ १० ॥

हुअ is substituted for क्त्वा after the roots कृ, and गम्, as कहुअ, गदुअ...

॥ णिञ्जश्शसोर्वा कलीवे स्वरदीर्घश्च ॥ ११ ॥

णि is optionally substituted for ज्ञ् and श्श in the neuter gender and the preceding vowel is lengthened ; as ज्ञलाणि...

॥ भो भुवस्तिदि ॥ १२ ॥

भो is substituted for भू when conjugational affixes follow ; as, भोदि...

॥ न लृटि ॥ १३ ॥

भो is not substituted for भू in the Future tense.....

॥ ददातेदें । दइस्स लृटि ॥ १४ ॥

दे is substituted for दा ; दइस्स is substituted for दा in the Future tense...

॥ दुकुञ्जः करः ॥ १५ ॥

कर is substituted for कृ ; as, करदि.

॥ स्थश्चिद्दः ॥ १६ ॥

चिद्द is substituted for स्था ; as चिद्ददि...

॥ स्मरतेः सुमरः ॥ १७ ॥

सुमर is substituted for स्मृ ; as, सुमरदि...

॥ दृशः पेक्खः ॥ १८ ॥

पेक्ख is substituted for दृश, as, पेक्खदि...

॥ अस्तेन्नः ॥ १९ ॥

अन्न is substituted for अस्...

॥ तिपात्थि ॥ २० ॥

अतिथि is substituted for अस् together with the affix तिप्.

॥ भविष्यति मिषा स्सं वा स्वरदीर्घतं च ॥ २१ ॥

स्सं is optionally substituted for मिष्, the 1st person. sing. affix in the Future ; in the alternative the preceding vowel is lengthened before मिष्. Thus, भविस्सं, भविस्सामि...

॥ स्त्रियामित्थी ॥ २२ ॥

इत्थी is substituted for श्वी...

॥ एवस्य जेव्व ॥ २३ ॥

जेव्व is substituted for एव...

॥ इवस्य विअ ॥ २४ ॥

विअ is substituted for इव...

॥ अस्मदो जसा वअं च ॥ २५ ॥

वअं is substituted for अस्मद् together with जसा, as, वअं ; in the alternative we have अम्है (as we infer from the word च in the sūtra...)

॥ सर्वनाम्नां डेः स्सिं वा ॥ २६ ॥

स्सिं is optionally substituted for डि after pronouns ; as, सव्वस्सिं ; in the alternative सव्वामि...

॥ धातोर्भाविकर्तुकर्मसु परस्मैपदम् ॥ २७ ॥

The परस्मैपद only is used in the शैरसेनी dialect to express the passive voice.

॥ अत एच्च ॥ २८ ॥

ए is substituted for the ending अ of the root before the conjugational affixes ; as, गमेदि, हसेदि, करेदि, ..

॥ मिषो लोटि च ॥ २९ ॥

ए is also used for मिष् in the Potential mood ; as भवे ; in the alternative we have भवेष्यामि etc.....

॥ आश्र्वयस्याच्छरियं ॥ ३० ॥

अच्छरिय is substituted for आश्र्वय...

॥ प्रकृत्या दोलादण्डदशनेषु ॥ ३१ ॥

इ in the words दोला, दण्ड and दशन remains unchanged in शौरसेनी (i. e., it is not changed to व).

॥ शेषं माहाराष्ट्रीवत् ॥ ३२ ॥

The remainder of the rules are the same as for the माहाराष्ट्री dialect.

॥ इति वररुचिकृते प्राकृतप्रकाशे शौरसेनीलक्षणं नाम
द्वादशः परिच्छेदः समाप्तः ॥

APPENDIX

[*N. B.* The first figure in the first column indicates the chapter and the second, the number of the Sūtra in the present Edition. The dash indicates omission in the first column and identical reading with the text in the other two columns].

Text	संजीवनीस्थः पाठः	सुबोधिनीस्थः पाठः
१. ३	इदीषत्यक्त्वमवेतसव्यजनमृद- ज्ञाङ्गरेषु च । १. ३	इदीषत्यक्त्वमवेतसव्यजनमृदज्ञा- ज्ञरेषु च । १. ३
१. ५	ए च शयादिषु । १. ५	—
१. ७	Omitted	Omitted
१. ११	इत्सदा । १. १०	इत्सदा । १. १०
१. १७	ईत्सिहजिह्योः । १. १६	ईत्सिहजिह्योः । १. १६
—	उदुत उपसर्गे विसर्जनीयेन । १. १७	उदुत उपसर्गे विसर्जनीयेन । १. १७
—	ईदितः । १. १८	ईदितः । १. १८
१. २०	उत ओनुण्डसमेषु । १. २१	उत ओनुण्डसमेषु । १. २१
१. २४	उदूतो मधूकादिषु । १. २५	उदूतो मधूकादिषु । १. २५
१. २८	इद्यादिषु वा । १. ३०	इद्यादिषु वा । १. ३०
१. ३०	Omitted	—
१. ३१	युक्तस्यापि रिः । १. ३२	युक्तस्यापि मध्ये । १. ३२ (a)
१. ३३	लत इलिः । १. ३४	लत इलिः । १. ३४
१. ३४	एत इद्वा वेदनादेवरयोः । १. ३५	एत इद्वा वेदनादेवरयोः । १. ३५
१. ३६	दैत्यादिष्वद्वृन् । १. ३७	—
१. ४०	ओत उद्वा प्रकोष्ठे कस्य वः । १. २८	ओत उद्वा प्रकोष्ठे कस्य वः । १. २८
१. ४२	पौरादिष्वदत् । १. ४२	पौरादिष्वदत् । १. ४२

Text	संजीवनीस्थः पाठः	सुबोधिनीस्थः पाठः
२. ४, ५	स्फटिकनिकषच्चिकुरसीकरेषु को हः । २. ४	स्फटिकनिकषच्चिकुरसीकरेषु को हः । २. ४
२. ८	प्रतिवेतसपताकासु डः । २. ७	प्रतिवेतसपताकासु डः । २. ७
२. ११	ऐरावते वा । २. १०	ऐरावते वा । २. १०
२. १९	Omitted	Omitted
२. २६	Omitted (Cf. the next sūtra).	Omitted (Cf. the next sūtra).
२. २७	खघथधकभां हः । २. २४	खघथधकभां हः । २. २४
२. ३७	Omitted	Omitted
२. ४०	लाहललाङ्गललाङ्गुलेषु वा णः । २. ३६	लाहललाङ्गललाङ्गुलेषु वा णः । २. ३६
२. ४१	षटशावकसतपर्णेषु छः । २. ३७	षटशावकसतपर्णेषु छः । २. ३७
२. ४२	नो णः । २. ३८	नो णः । २. ३८
३. १	उपरिलोपः कगडतदपषसशाम् । ३. ?	उपरिलोपः कगडतदपषसशाम् । ३. १
३. १६	क्षेटके च । ३. १६	क्षेटके च । ३. १६
३. १७	—	कार्यशाय्याभिमन्युषु जः । ३. १७
३. २३	मृत्तिकापत्तनयोश्च । ३. २३	मृत्तिकापत्तनयोश्च । ३. २३
३. ३१	क्षमावृक्षक्षणेषु वा । ३. ३१	क्षमावृक्षक्षणेषु वा । (क्षमा also is noted as a variant).
३. ३६	स्पस्य । ३. ३६	स्पस्य । ३. ३६
३. ३७	Omitted	Omitted
३. ४७	विह्वले भो वा । ३. ४६	विह्वले भो वा । ३. ४६
—	आदेश्च । ३. ४७	आदेश्च । ३. ४७
३. ५१	वर्णं युजः पूर्वः । ३. ५१	वर्णं युजः पूर्वः । ३. ५१
३. ५५	आडो ज्ञादेशस्य । ३. ५५	आडो ज्ञादेशस्य । ३. ५५
३. ५६	Omitted	Omitted

Text	संजीवनीस्थः पाठः	सुवोधिनीस्थः पाठः
३. ५९	विकर्षः । ३. ५८	विकर्षः । ३. ५८
३. ६२	इत श्रीहीक्षान्तक्षेशम्लानस्त्वम्- स्पर्शादर्दशहर्षहर्षेषु । ३. ६१	इः श्रीहीक्षान्तक्षेशम्लानस्त्वम्- स्पर्शादर्दशहर्षहर्षेषु । ३. ६१
४. १	संधावचामद्लोपविशेषा बहु- लम् । ४. १	संधावचामद्लोपविशेषा बहुलम्। ४. १ (a better reading than the one in the present text).
४. २	उदुम्बरे दोर्वा लोपः । ४. २	उदुम्बरे दोर्वा लोपः । ४. २
४. ३	कालायसे यस्य । ४. ३	—
—	क्षुधो हः । ४. १०	क्षुधो हः । ४. १०
४. १०	शरदोऽत् । ४. ११	शरऽदोत् । ४. ११
४. १२, १३	मो विन्दुरचिवालोपश्च । ४. १३	मो विन्दुरचिवालोपश्च । ४. १३
४. १४	नडोर्हलि । ४. १४	नडोर्हलि । ४. १४
४. १६	मांसादिषु । ४. १६	मांसादिषु । ४. १६
४. १७	कपि तद्र्ग्यान्तः । ४. १७	कपि तद्र्ग्यान्तः । ४. १७
४. १८	नसन्तप्रावृद्धशरदः पुंसि । ४. १८	नसन्तप्रावृद्धशरदः पुंसि । ४. १८
४. २३	क्व तूण । ४. २३	क्व तूण । ४. २३
४. २४	तून इर शीले । ४. २४	—
—	स्वार्थे को वा । ४. २६	स्वार्थे को वा । ४. २६
४. २७	बून्दे दो वः । ४. २८	बून्दे रः । ४. २८
—	महाराष्ट्रे हरोः । ४. ३१	महाराष्ट्रे हरोः । ४. ३१
४. ३०	बृहस्पतौ वहोः । ४. ३२	बृहस्पतौ वहोः । ४. ३२
५. १२	ए सुप्याडिङ्गसोः । ५. १२	ए सुप्याडिङ्गसोः । ५. १२
५. १३	कचिदापि (?) लोपः । ५. १३	कचिदापि (?) लोपः । ५. १३
५. १६	Omitted	जस ओ वो वात्वं च । ५. १६
५. १७	Omitted	—

Text	संजीवनीस्थः पाठः	सुवोचिनीस्थः पाठः
५. २०	—	Omitted
५. २१	—	Omitted
५. २२	—	Omitted
५. २५	Omitted	Omitted
५. २६	इं जसशसोदीर्धिः । ५. २६	इं जसशसोदीर्धिः । ५. २६
५. २८	आत ए । ५. २८	आत ए । ५. २८
५. ३०	नपुसके सोविन्दुः । ५. २५	नपुसके सोविन्दुः । ५. २५
५. ३२	मातुरा । ५. ३१	मातुरा । ५. ३१
५. ३६	राजः । ५. ३५	राजः । ५. ३५
५. ३९	Omitted	शस एच्च । ५. ३८
५. ४०	Omitted	अमो ण । ५. ३९
५. ४१	Omitted	—
५. ४२	Omitted	इसश द्वित्वं वा जलोपश्च । ५. ४१
५. ४७	ब्रह्मादयोऽप्येवम् । ५. ४६	ब्रह्मादयोऽप्येवम् । ५. ४६
६. १	सर्वादेः । ५. ४७ and जस एत् । ५. ४८	सर्वादेः । ५. ४७ and जस एत् । ५. ४८
६. ९	ओत्तोदो ड्सेरनिदमः । ५. ५६	ओत्तोदो ड्सेरनिदमः । ५. ५६
६. १०, ११	तदो ड्सा से वा स्त्रियामपि । ५. ५७	तदो ड्सा से वा स्त्रियामपि । ५. ५७
६. १५	अं स्तिस्सयोर्वा । ५. ६१	अं स्तिस्सयोर्वा । ५. ६१
६. १६	डेर्मेन हः । ५. ६२	डेर्मेन हः । ५. ६२
६. १९	एतदः सोरोत्वं वा । ५. ६५	एतदः सोरोत्वं वा । ५. ६५
६. २८	तुज्ज्वे तुज्ज्वे तुम्हे जसि । ५. ७४	तुज्ज्वे तुज्ज्वे तुम्हे जसि । ५. ७४
६. ३०	टाडयोस्तद् तए तुमइ तुमए तुमे । ५. ७६	टाडयो स्तद् तए तुमइ तुमए तुमे । ५. ७६
६. ३१	डसि तुमो त्रुह तुज्ज्व तुव तुम्हाः । ५. ७८	डसि तुमो त्रुह तुज्ज्व तुव तुम्हाः । ५. ७८

Text	संजीवनीस्थः पाठः	सुबोधनीस्थः पाठः
६. ३४	तुज्ज्ञेहि तुभेहि तुम्हेहि भिसि । ५. ८१	तुज्ज्ञेहि तुभेहि तुम्हेहि भिसि । ५. ८१
६. ३५	डसौ तत्तो तद्दत्तो तुमाओ तुमाइ तुमाहि वा । ५. ८२	डसौ तत्तो तद्दत्तो तुमाओ तुमाइ तुमाहि वा । ५. ८२
३६. ३६	तुज्ज्ञाहितो तुज्ज्ञासुंतो भ्यसि । ५. ८३	तुज्ज्ञाहितो तुज्ज्ञासुंतो भ्यसि । ५. ८३
६. ३७	वो ते तुज्ज्ञाणं तुम्हाणं आमि । ५. ८४	वो ते तुज्ज्ञाणं तुम्हाणं आमि । ५. ८५
६. ३८	तुममिम च डौ । ५. ७७	तुममिम च डौ । ५. ७७
६. ३९	तुज्ज्ञेसु तुभेसु तुम्हेसु सुपि । ५. ८५	तुज्ज्ञेसु तुभेसु तुम्हेसु सुपि । ५. ८५
६. ४१	अम्मिरमि च । ५. ८७	अम्मिरमि च । ५. ८७
६. ४२	मं ममं च । ५. ८८	मं ममं च । ५. ८८
६. ४४	णो च शसि । ५. ९०	णो च शसि । ५. ९०
६. ५१	णो अह अम्हाण अग्हे आमि ५. ९८	णो अह अम्हाण अग्हे आमि । ५. ९८ (a better reading than the one in the text).
६. ५२	मममिम च । ५. ९३	मममिम च । ५. ९३
६. ५५	त्रेस्ती । ५. १०१	त्रेस्ती । ५. १०१
—	क्वचिन्न तादर्थ्ये । ५. १११	क्वचिन्न तादर्थ्ये । ५. १११
७. २	सिप्थासोः सि से । ६. २	सिप्थासोः सि से । ६. २
७. २६	णिच्च एदादेरात् । ५. २६	णिच्च एदादेरात् । ६. २६
७. २७	आवे वा । ६. २७	
८. २	क्ते हू । ७. २	क्ते हू । ७. २

Text	संजीवनीस्थः पाठः	सुबोधिनीस्थः पाठः
८. ५	Omitted	Omitted
८. ६	घुणो घोलघुम्मौ । ७. ५	घुणो घोलघुम्मौ । ७. ५
८. ८	Omitted	Omitted
८. ९	पटे: फालः । ७. ७	पटे: फालः । ७. ७
८. १०	Omitted	Omitted
८. ११	वृषादीनामृतोऽरिः । ७. ८	वृषादीनामृतोऽरिः । ७. ८
८. १२	अन्ते अरः । ७. ९	अन्ते अरः । ७. ९
८. १३	कृञः कुण च । ७. १०	कृञः कुण च । ७. १०
८. १४	ज्ञमेर्जभा । ७. २	ज्ञमेर्जभा । ७. २
८. २०	Omitted	Omitted
८. २२	तृपस्थिष्पः । ७. १८; ७. ६५	तृपस्थिष्पः । ७. १८; ७. ६५
८. २३	घटेर्गङ्डः । ७. २०	घटेर्गङ्डः । ७. २०
—	समो गलः । ७. २१	समो गलः । ७. २१
—	संसो ल्हसः । ७. २२	संसो ल्हसः । ७. २२
—	नेः सदः सज्जः । ७. २३	नेः सदः सज्जः । ७. २३
—	आडो रम्भेद्वः । ७. २४	आडो रम्भेद्वः । ७. २४
—	उदि शलेः थळो वा । ७. २५	उदि शलेः थळो वा । ७. २५
—	पिवतेधोटः । ७. २६	पिवतेधोटः । ७. २६
८. ३२	उद्यो धुमा । ७. ३५	उद्यो धुमा । ७. ३५
८. ३५	काशेवासः । ७. ३८	काशेवासः । ७. ३८
८. ३६	निरो माडो माणमवौ । ७. ३९	निरो माडो माणमवौ । ७. ३९
—	पदेर्वलः । ७. ४०	पदेर्वलः । ७. ४०
८. ४८	युधिष्ठिरधिसिधिकुञ्चां ज्ञः । ७. ५७	युधिष्ठिरधिसिधिकुञ्चां ज्ञः । ७. ५२
८. ५६	श्रुहुजिलधूनां णोऽन्ते हूस्वथ । ७. ६०	श्रुहुजिलधूनां णोऽन्ते हूस्वथ । ७. ६०

Text	संजीवनीस्थः पाठः	सुबोधिनीस्थः पाठः
C. ५९	दुहिलिहिवहां दुज्जलिज्ज्ञबुज्ज्ञाः ७. ६३	दुहिलिहिवहां दुज्जलिज्ज्ञ- बुज्ज्ञाः ७. ६३
C. ६१	ग्रहेवेष्पः । ७. ६६	ग्रहेवेष्पः । ७. ६६
—	तक्षे रंपच्छौ । ७. ६८	तक्षे रंपच्छौ । ७. ६८
C. ६५	चर्चेश्वरः । ७. ६१	चर्चेश्वरः । ७. ६१
C. ६७	मृजेर्लुभपुंसौ । ७. ७३ (better reading)	मृजेर्लुभपुंसौ । ७. ७३
C. ६८	बुद्धुखुप्पौ मज्जे: । ७. ७४	बुद्धुखुप्पौ मज्जे: । ७. ७४
C. ६९	दशोः पुलअणिअच्छअवक्तव- सच्चवाः । ७. ७५	दशोः पुलअणिअच्छअवक्तव- सच्चवाः । ७. ७५
—	एवमन्येऽपि । ७. ७७	एवमन्येऽपि । ७. ७७
—	अनदत्तानामद् वा । ७. ७९	अनदत्तानामद् वा । ७. ७९
—	अडादेशा बहुलम् । ७. ८०	अडादेशा बहुलम् । ७. ८०
—	कीस किमर्थे । C. २	कीस किमर्थे । C. २
९. २	हुं दानपृच्छानिवारणेषु । C. ३	हुं दानपृच्छानिवारणेषु । C. ३ (a better reading)
९. ३	च्चिअ च्चेअ अवधारणे । C. ४	च्चिअ च्चेअ अवधारणे । C. ४
९. ५	इरकिरकिला अनिश्चयाख्यानेषु । C. ६	इरकिरकिला अनिश्चयाख्यानेषु C. ६
९. ७	‘Omitted	‘Omitted
—	इजेराः पादपूरणे । C. ८	इजेराः पादपूरणे । C. ८ (Su- bodhini completes the work here.)
९. ८	उ क्षेपविस्मयसूचनासु । C. १०	
९. १०	अच्छो दुःखसूचनासंभाषणेषु । C. १२	
९. १२	अइ रणे संभाषणे । C. १४	
९. १४	धू कुत्सायाम् । C. १६	
९. १६	पिप मिव विव व इवार्थे । C. १८	
९. १७	वेच्च आमन्त्रणे । C. १९	

INDEX OF PRAKRIT WORDS¹

Occurring in the Prakrita Prakāśa with their
Sanskrit equivalents.

[*N. B.* :—Tatsama words are ignored in the index.
The first figure indicates the chapter and the second, the
number of the sūtra].

अह—अथि, ९. १२
अंसु—अथु, ४. १५
अंसो—अंसः, ४. १४; —अथः,
४. १५
अको—अर्कः, २. १; ३. ३
अग्नी—अग्निः, ५. १४-१८;
६. ६०-६१.
अग्नो—अर्धः; २. ७
अंकुशो—अङ्कुशः, २. ४३
अंको—अङ्कः, ४. १७
अंकोळो—अङ्कोळः, २. २६
अंगुली—अङ्गुलि, २. ३०
अच्छ—भस् (धातु—शौरसेनी);
१२. १९
अच्छु—अधिः, ४. १२, २०
अच्छी—अक्षिः, ३. ३०; ४. २०
अच्छरिअ—आश्वर्यम्, १२. ३०
(शौरसेनी)
अच्छेर—आश्वर्यम्, १. ५;
३. १८, ४०
अजसो—अथशस्, २. २
अज्ज—अहो, ९. १७

अज्ज्ञाओ—अंव्यायः, ३. २८
अट्टी—अस्थि, ३. २, ५१
अणुत्तंत—अनुवर्तमान, ४. ५
अणुवत्तंत—अनुवर्तमान, ४. ५
अण्णहवअण—अन्यथावचनम्,
१. १४
अत्ता—आत्मन्, ५. ४६
अत्तणो—आत्मन्, ५. ४६
अत्तो—आर्तः, ३. २४
अत्थि—अस्ति, १२. २० (शौरसेनी)
अद्वा, अद्वणो—अध्वन्, ५. ४७
अप्पा, अप्पाणो—आत्मन्, ३. ४८
५. ४६, ४६
अप्पुङ्ग—आत्मीयम्, ४. २५
अमू—असौ, ६. २३
अंव—आम्रम् ३. ५३
अम्ह, अम्हाण, अम्हे—अस्माकम्,
६. ५१
अम्हे—ववम्, अस्मान्, ६. ४३
अम्हेहिं etc.,— अस्माभिः etc.,
६. ४७, ४९, ५३
अरिहो—अर्हः, ३. ६२

अरे—अरे, (Particle) ९. १५	आआदो—आगतः, २. ७
अलाहि—अलम्, ९. २	आइदी—आकृतिः, २. ७
अलिअं—अलीकम्, १. १८	आउदी—आवृतिः, २. ७
अल्हादो—आहादः, ३. ८	आणत्ती—आश्रितिः, ३. ५५
अवक्खइ—पश्यति, ८. ६९	आणा—आज्ञा, ३. ५५
अवजलं—अपजलम्, २. २	आणालखंभो { आलानस्तम्भः,
अवरण्हो—अपराण्डः, ३. ८	आणालक्खंभो } ३. ५७; ४. २९
अवरि—उपरि, १. २२	आपेलो—आपीड, १. १९
अववासइ—अवकासते, ८. ३५	आमेलो—आमीडः, २. १६
अववाहइ—अवगाहते, ८. ३४	आवत्तो—आवर्तिः, ३. २४
अवहरइ—अवहरति, ४. १३	आसि—आसीत्, ७. २५
अवहासो—अवहासः, ४. २१	आसो—अश्वः, १. २
अवहोवासं—उभयपार्श्वम्, ४. ३३	आसु, आसुं—आसु (?), ४. १६
अवसरिअं—अपस्रुतम्, ४. २१	आहिजाई—अभिजातिः, १. २
अव्वो—अहो, ९. १०	
असिवं, असिच्चं—अशिवम्, ३. ५८	इअ—इति, १. १४
असु, असुं—आसु (Conjectural), ४. १६	इअर—इतर, ६. २
अस्स, अस्सि—अस्य, अस्मिन्, ६. १५—१७	इगालो—अङ्गारः, १. ३; २. ३०
अस्सो—अश्वः, १. २; ३. ५८	इंगिअज्जो—इङ्गितशः, ३. ५
अह—असो, अदस्, ६. २४	इंगिअण्णो—इङ्गितज्जः (शौरसेनी), १२. ८
अहअं—अहम्, ६. ४०	इण—इदम्, ६. १८
अहके—अहम् (मागधी), ११. ९	इत्थी—स्त्री (शौरसेनी), १२. २२
अहम्मि—अहम्, माम्, ६. ४१	इम—इदम् (Crude form), ६. १४, १५, १६
अहिजाइ—अभिजातिः, १. २	इसि—इघृत्, १. ३
अहिमज्जू—अभिमन्युः, ३. १७	इसी—क्षणिः } १. २८
अहिमुक्तो—अभिमुक्तः ४. १५	इस्सरो—ईश्वरः, ३. ५८
	इह—इदम् (loc. sing.) ६. १६, १७
प्रा. प्र. ९	

ईसालू—ईव्यावान्, ४. २५
 ईसरो—ईश्वरः, ३. ५८

उआ, उअह—पश्य, पश्यत, १. १४
 उक्का—उल्का, ३. ३
 उक्करो—उल्करः, १. ५
 उक्खवां, उक्खावा—उत्खातम्, १. १०
 उच्छ्वा—उक्षा, ३. ३०
 उच्छित्तो—उक्षितः, ३. ३०
 उच्छ्वू—इक्षुः, १. १५; ३. ३०
 उज्जुओ—ऋजुकः, ३. ५२
 उत्तरिज्जं, उत्तरीअं—उत्तरीयम्,
 २. १७
 उदू—ऋतुः, १. २९; २. ७
 उद्भुमाइ—उद्भमति, ८. ३२
 उप्पलं—उत्पलम्, ३. १
 उप्पाओ—उत्पातः, ३. १
 उच्छ्वाइ—उद्भवति, ८. ३
 उच्चरं—उदुम्बरम्, ४. २
 उम्हा—उष्मा, ३. ३२
 उल्लो—उल्लपः, २. १५
 उलूहलं—उलूखलम्, १. २१
 उत्तिवाइ—उद्विजते, ८. ४३
 उव्वेलइ—उद्वेष्टते, ८. ४१
 उवसगो—उपसर्गः, २. १५
 उस्सवो—उत्सवः, ३. ४२
 उत्सुओ—उत्सुकः, ३. ४२

एअ—एव, ४. ५

एअं—एकम्, ३.५८; एकम् ४. ५
 एआरह—एकादशा, २. १४, ४४
 एकं—एकम्, ३. ५८
 एष्ठिं—इदानीम्, ४. ३३
 एतिअं—एतावत्, ४. २५
 एत्तो—एतस्मात्, ६. २०. २१
 एथ—एतस्मिन्, अत्र, ६. २१
 एदं—एतत्, एनम्, ६. २२
 एदिणा, एदेण—एतेन, ६. ३
 एदेसिं, एदाण, एदाणं—एतेषाम्,
 एतासाम्, ६. ४
 एहाहं—एतावत्, ४. २५
 एरावणो—ऐरावतः, १. ३५; २. ११
 एरिसो—ईदशः, १. १९, ३१
 एव—एष, ४. ५
 एशा, एशि, एशो—एषः (मागधी)
 ११. १०
 एस, एसो—एषः, ६. १९, २२

ओक्खलं—उल्खलम्, १. २१
 ओवाहइ—अवगाहते, ८. ३४
 ओवासइ—अवकासते, ८. ३५
 ओसारिअं—अपसारितम्, ४. २१
 ओहासो—अवहासः, ४. २१

कअं—कृतम्, १. २७; ५. २३
 कइअबो—कैतवः, १. ३६
 कइआ—कदा, ६. ८
 कई—कपिः, २. २

कउरआ—कौरवः, १. ४२
 कउसलो—कौसलः, १. ४२
 कच्चव—कार्यम् (पैशाची), १०. २
 कज्जा—कन्या (पैशाची), १०. १०
 कज्जआ—कन्यका (शौरसेनी),
 १२. ७
 कडे—कृतः (मागधी), ११. १५
 कढ़इ—कथति, ८. ३९
 कढोर—कठोरस्, २. २४
 कणआं—कनकं २. ४२
 कणिआरो, कणिआरो-कणिकारः,
 ३. ५८
 कण्णउरं } कर्णपूरं, ४. १
 कण्णउरं } कर्णपूरं, ४. १
 कणेह—करेणुः (fem. only),
 ४. २८
 कण्हो—कृष्णः, ३. ३३, ६१
 कत्तरी—कर्तरी, ३. २४
 कत्तो, कदो—कस्मात्, ६. ९
 कस्थ, कस्मि etc.—कस्मिन्, ६. ७
 कदुअ—कृत्वा (शौरसेनी),
 १२. १०
 कन्दोद्दो—उत्पलम्, ४. ३३
 कमंधो—कवन्धः, २. १९
 कम्मो—कर्मन्, ४. ६, १८
 कर्ये—कार्यम् (मागधी), ११. ७
 कर—कृ (धातुः), ८. १३; १२. १५
 करिदाणि—कृत्वा (मागधी),
 ११. १६.

करिस—कृष्, (धातुः) ८. २
 करिसो—कृशः, १. १८
 कलम्बो—कदम्बः, २. १२
 कलुण—करुण, २. ३०
 कसट—कष्म् (पैशाची), १०. ६
 कसणो—कृणः, ३. ६१
 कसाअं—कषायं, २. ४३
 कह, कह—कथं, ४. १६
 कहि etc.—कस्मिन्, ६. ७, ८
 का-कृ, (धातु) ८. १७
 काऊण—कृत्वा, ४. २३; ८. २७
 कातूण—कृत्वा (पैशाची),
 १०. १३
 कालासं, कालाअसं—कालायसं, ४. ३
 कास—कस्थ, ६. ५
 काहं—करिष्यामि, ७. १६
 काहावणो—कार्षपणः, ३. ३९
 काहीअ—चकार, ८. १७
 काहे—कदा, ६. ८
 किर्द—कृतिः, १. २८
 किन्छा—कृत्या, १. २८
 किणा—केन, ६. ३
 किणइ—कीणाति, ८. ३०
 किणो—किं तु, ९. ९
 कित्ती—कीतिः, ३. २४
 किर, किल—किल, ९. ५
 किरिआ—क्रिया, ३. ६०
 किरीतो—क्रीतः, ३. ६२
 किलन्तो—क्लान्तः, ३. ६२

किलिं—क्लिष्टं, ३. ६०
 किलेसो—क्लेशः, ३. ६२
 किलित्ते—क्लत्तं, १. ३३
 किवा—कृपा, १. २८
 किसरो—कृशरः, १. २८
 किसी—कृषिः, १. २८
 किस्सा—कृस्याः, ६. २८
 कीआ, कीआ, कीइ, कीए—कस्याः,
 ६. ६
 करिह—क्रियते, ८. ६०
 कस्मे—कस्याः, ६. ६
 कुअलञ्ज—कुवलयं, ४. ५
 कुक्खेओ—कौक्षेयकः, १. ४४
 कुल्छी—कुक्षिः, ३. ३०
 कुण—कृ. (धातुः) ८. १३
 कुंभारा } } —कुम्भकारः, ४. १
 कुम्भारा } } —कुम्भप्रकरः,
 कुम्भपरारो } } ३. ५७
 केटबो—कैटमः, २. २१, २९
 केत्तिअ } } —कियत्, ४. २५
 केदहं } } —कियत्, ४. २५
 केरिसो—कीदशः, १. १९
 केलासो—कैलासः, १. ३५
 केवट्टओ—कैवर्तकः, ३. २२
 केसिं—केषां, कासां, ६. ४
 कोट्टिम—कुट्टिम, १. १२०
 कोत्थुहो—कौत्थुभः, १. ४१; ३. १२
 कोमुई—कौमुदी, १. ४१

कोसंवी—कौशास्वी, १. ०४१
 कोसलो—कौशलं (?), १. ४२
 क्षु—खल, ९. ६

 खइअं—खादितं, १. १०
 खगो—खडगः, ३. १
 खण्ठ—क्षणं, ३. ३१
 खदो—क्षतः, ३. २९
 खन्दो—स्कन्धः, ३. २९
 खमा— } क्षमा, ३. ३१
 } क्षमा, ३. ६३
 खम्भो—स्तम्भः, ३. १४, ५०
 खलिअ—खलितं, ३. १, ५०
 खा—खाद्, (धातुः) ३. २७
 खाइअं—खादितं, १. १०
 खाणू—स्थाणुः, ३. १५
 खुज्जो—कुब्जः, २. ३४
 खूप्प—मरज्, (धातुः) ८. ६८
 खाडओ—स्फोटकः, ३. १६

 गआ—गदा, २. २
 गउरवं—गौरवं, १. ४३
 गओ—गजः, २. २
 गग्गरो—गद्रदः, २. १३
 गच्छु—गमिष्यामि, ७. १६
 गद्दे—गतः (मागधी), ११. १५
 गड्हो—गर्तः, ३. २५
 गङ्गुहो—गर्दभः, ३. २६
 गदुअ—गत्वा (शौरसेनी), १२. १०

गविभागं—गविभितं, २. १०	घेत्तव्यं—ग्रहीतव्यम्, ८. १६
गम्भइ } गमिज्जइ } गम्यते, ८. ५८	घेत्तूण-णं—गृहीत्वा, ८. १६
गमीअइ	घोल—घुण, (घातुः) ८. १६
गरिहो—गर्हः, ३. ६२	चइन्तो—चैत्रः, १. १६
गरुअं—गुरु (क), १. २२	चउत्थी—चतुर्थी, ३. ९
गर्सई—गुर्वी, १. २२	चउद्दह—चतुर्दशा, २. १४
गहवई—गृहपतिः, ४. ३२	चउद्दही—चतुर्दशी, १. ९
गहिज्जइ } गृह्यते, ८. ६१	चहु, चाहु—चाटु १. १०
गहिरं—गभीरं, १. १८	चतुण्हं (चउण्हं)—चतुर्णाम्, ६. ५९
गा, गाआ—गै, (घातुः) ८. २५, २६	चत्तारि—चत्तारि, ६. ५८
गारवं—गौरवं, १. ४३	चत्तारो—चत्तारः, ६. ५८
गाहा—गाथा, २. २७	चनिद्मा—चनिद्रिका, २. ६
गिर्द्धी—गृष्टिः, १. २८	चन्दो, चन्द्रो—चन्द्रः, ३. ४
गिर्द्धो—गृष्मः (शौरसेनी), १२. ६	चमरं, चामरं—चामरम्, १. १०
गिर्म्हो—ग्रीष्मः, ३. ३२	चंपइ—चर्चयति, ८. ६५ ८
गिरा—गीः, ४. ८	चलइ, चलइ—चलति, ८. ५३
गुण्ठी—गृष्टिः, ४. १५	चलणो—चरणः, २. ३०
गुज्ज्वओ—गुह्यकः, ३. ५८	चातुलिअं—चातुर्यम्, ४. ३३
गोण्ह—ग्रह (घातुः) ८. १५	चिट्ठू—स्था (शौरसेनी), (घातुः) १२. १६
गोण—गृहाण, ९. २	चिणइ—चिनोति, ८. २९
गोट्टी—गोष्ठी, ३. १	चिन्धं } — चिन्हम् १. १२; ३. ३४
गोला—गोदावरी, ४. ३३	चिलादो—किरातः, २. ३०, ३३
घणा—घृणा, १. २७	चिष्ठ—स्था (मागधी), (घातुः) ९. १४
घरं—गृहम्, ४. ३२, ३३	चिह्नोरो—चिकुरः, २. ४
घे, घेत्—ग्रह, (घातुः) ८. १६	
घेऊण—गृहीत्वा, ४. २३	

चुंबइ (बइ)—चुम्बति, ८. ७१
 चोत्थी—चतुर्थी, १. ९
 चोहाही—चतुर्दशी, १. ९
 चोरिय—चौरीम्, ३. २०

छट्टी—घासी, २. ४१
 छण—क्षणम् (क्षणः ?), ३. ३१
 छत्तवण्णो—सप्तपर्णः, २. ४१
 छमा—क्षमा, ३. ३१
 छमुहो—षमुखः, २. ४१
 छारं—क्षारम्, ३. ३०
 छावओ—शावकः, २. ४१
 छाहा—ही—छाया, २. १८; ५. २४
 छिन्दइ—छिन्नति, ८. ३८
 छीरं—क्षीरम्, ३. ३०
 छुअं—क्षुतम्, ३. ३०
 छुण्णो—क्षुण्णः, ३. ३०
 छुद्धो—क्षुधः, ३. ३०
 छुरं—क्षुरः (masc.), ३. ३०
 छेत्तं—क्षेत्रम्, ३. ३०

जआ, जइ—यदा, १. २
 जइआ—यदा, ६. ८
 जउणाअडं }
 जउणाअडं } — यमुनातटम्, ४. १
 जउणा—यमुना, २. ३
 जक्खो—यक्षः, २. ३१; ३. २९,
 ५१
 जञ्जो—यज्ञः (शौरसेनी), १२. ७

जट्टी—यष्टिः, २. ३१ ०
 जठरं—जठरम्, २. २४
 जण्णओ—जनकः, ३. ५२
 जण्णो—यज्ञः, ३. ४४
 जण्हू—जहुः, ३. ३३
 जत्तो, जदो—यस्मात्, ६. ९
 जंपइ—जल्पति, ८. २४
 जंभाअइ—जृभते, ८. १४
 जम्मो—जन्म, ३. ४३; ४. १८
 जसो—यशस्, २. ३१; ४. ६, १८
 जह, जहा—यथा, १. १०
 जहणो (ण)—जघनम्, २. २७
 जहिट्टिलो—युधिष्ठिरः, १. २२;
 २. ३०
 जा—यावत्, ४. ५
 जाण—शा, (धातुः) ८. २३
 जामात्तओ—जामातृकः, १. २९
 जामाआ—अरो—जामाता, ५. ३५
 जाव—यावत्, ४. ५
 जास—यस्य, ६. ५
 जाहे—यदा, ६. ८
 जिण—जि, (धातुः) ८. ५६, ५७
 जिणा—येन, ६. ३
 जिव्वइ—जीयते, ८. ५७
 जिस्सा—यस्याः, ६. ६
 जीअं—जीवितम्, २. २, ४. ५
 जीइ, जीए—यस्याः, ६. ६
 जीआ—ज्या, ३. ६६
 जीविअं—जीवितम्, ४. ५

जीहा—जिहा, १. १७; ३. ५४
 जुज्ज्वल—युध्यते, ८. ४८
 जुगुच्छा—जुगुप्ता, ३. ४०
 जुग्मन्—युग्मम्, ३. २
 जुवा, जुवाणो—युवा, ५. ४७
 जूर—कुथ, (धातुः) ८. ६४
 जेत्तिअं } —यावत्, ४. २५
 जेदहं } —एव (शौरसेनी), १२. २३
 जोग्यो—योगः, ३. २
 जोवणवंतो—यौवनवान्, ४. २५
 जोववणं—यौवनम्, १. ४१; ३. ५२
 ज्ञा, ज्ञाआ—स्थै, (धातुः) ८. २५,
 २६
 ज्ञिज्ज-ज्ञिः, (धातुः) ८. ३७
 ठा, ठाआ—स्था, (धातुः) ८.
 २५, २६
 ठिअं—स्थितं, ५. १३, २२
 दण्डो—दण्डः, २. ३५
 द्वसणो—दशनः, २. ३५
 दोला—दोला, २. ३५
 णअणं—नयनम्, २. २
 णअरं—नगरम्, २. २
 णइग्मामो—नदीग्रामः, ३. ५७
 णइसोत्तो—नदीसोत्तस्, ४. १

णई—नदी, २. ४२; ५. १९-२२,
 २९; ६. ६०
 णईग्मामो—नदीग्रामः, ३. ५७
 णईसोत्तो—नदीसोत्तस्, ४. १
 णउलं—नकुलम्, २. २
 णक्खो—नखः, ३. ५८
 णग्यो—नग्नः, ३. २
 णच्चइ—नृत्याति, ८. ४७
 णट्टौ—नर्तकः, ३. २२
 णट्टौ—नर्तकी, ३. २२
 णट्टौ—नटः, २. २०
 णवर—केवल, ९. ७
 णवरि—(Particle), ९. ८
 णवि—न + अपि, ९. १६
 णहं—नभस्, ४. ६, १९
 णहो—नखः, ३. ५८
 णाहलो—लाहलः (?), २. ४०
 णिअच्छ—दृश्, (धातुः) ८. ६९
 णिच्छचं—नित्यं, ३. २७
 णिज्जरो—निज्जरः, ३. ५१
 णिषुरो—निषुरः, ३. १
 णिडालं—ललाटं (Sk. निटिलं),
 ४. ३३
 णिदा—निद्रा, १. १२
 णिहालू—निद्रावान्, ४. २५
 णिष्फाओ—निष्पावः, २. ३५
 णिम्माणह—निर्माति, ८. ३६
 णिवत्तओ—निवर्तकः, ३. २४

शिविडो—निविडः, २. २३
 शिव्युदं—निर्वृतम्, १. २९
 शिव्युदी—निर्वृतिः, २. ७
 शिस्डो—निष्पतः, २. २८
 शिसा—निशा, २. ४३
 शिस्सासो—निश्चासः, ३. ५८
 शिहसो—निकषः, २. ४
 शिहिओ } — निहितः, ३. ५८
 शिहित्तो } — निहितः, ३. ५८
 शिसासो—निश्चासः, ३. ५८
 शूण्यं-ग-जूनम्, ४. १६
 शेदरं—नूपुरम्, १. २६
 शेदुं—नीडम्, १. १९; ३. ५२
 शेद्वा—निद्रा, १. १२
 शेहो—स्लेहः, ३. १, ६४
 शो—नः, ६. ४४. ५१
 शोमलिल्लिआ—नवमलिका, १. ७
 शोङ्ग—नुद्, (धातुः) ८. ७
 श्वाणं—स्नानम्, ३. ३३

 तथा, तइ—तदा, १. २
 तआणि—तदानीम्, १. १८
 तह्यं—तृतीयम्, १. १८
 तइ, तए—त्वया, त्वयि, २. ३०
 तइआ—तदा, ६. ८
 तह्यो etc.—त्वत्, ६. ३५
 तं—तद्, तम्, ६. २२ ।
 तं—त्वम्, ६. २६
 तं—त्वाम्, ६. २७

तंसं—न्यस्म, ४. १५ ।
 तणं—तृणम्, १. २७
 तण्डि—तन्वी, ३. ६५
 तंबं—ताम्रम्, ३. ५३
 तंबो—स्तम्भः, ३. १३
 तरइ, तीरइ—शकोति, ८. ७०
 तलां—तटाकः, २. २३
 तलवेण्टअं—तालवृन्तकम्, १. १०
 तलुनी—तरणी (पैशाची), १०. ५
 तह, तहा—तथा, १. १०
 तहि—हिं—तस्मिन्, तर्हि, ४. १६;
 २. ७
 ता—तावत्, ४. ५
 तारिसो—ताडशः, १. ३१
 तालवेण्टअं—तालवृन्तकम्, १. १०
 ताव—तावत्, ४. ५, ६
 तास—तस्य, ६. ५, ११
 ताहे—तदा, ६. ८
 तिणा—तेन, ६. ३
 तिणिण—त्रीयः, त्रिन, ६. ५६
 तिण्हं—तीक्ष्णम्, ३. ३३;—त्रयाणां,
 ६. ५९
 तिस्सा, तीसे, तीए-आ—तस्याः,
 ६. ६.
 तीहिं, तीसु—त्रिभिः, त्रिषु,
 ६. ५५, ६०
 तुज्ज्ञ, तुम्ह etc.—तव, ६. २८
 तुज्ज्ञे—यूयं, युम्पान्, ६. २८
 तुण्हिओ-को—तूण्णिकः, ३. ५८

तुं, तुम्—त्वाम्, ६. २६, २७	दृहसं—दास्यामि (शौरसेनी), १२. १४
तुमाइ—त्वया, ६. ३३	दंसणं—दर्शनम्, ४. १५
तुमो, तुह—तव, ६. ३१	दच्छं—द्रक्ष्यामि, ७. १६
तुरिञ्च—त्वरितम्, ८. ५	दच्छो—दक्षः, ३. ३०
तुवर—त्वर्, (धातुः) ८. ४	दट्ट—दृष्टम्, दृष्टम्, ४. १२
तुहञ्च { तवार्थम्, ४. १.	दवग्नी—दावामिः, १. १०
तुहञ्च { तावत्, ४. २५	दसमुहो—दशमुखः, २. ४५
तूरं—तूर्यम्, ३. १८, ५४	दसरहो—दशरथः, २. ४५
तूसइ—तुष्यति, ८. ४६	दसवलो—दशवलः, २. ४५
ते—तव, त्वया, ६. ३२.	दह—दश, २. ४४
तेत्तिअं { तावत्, ४. २५	दहमुहो—दशमुखः, २. ४५
तेहं { त्रयोदशा, २. १४, ४४	दहरहो—दशरथः, २. ४५
तेहो—त्रयोदशः, १. ५	दहबलो—दशबलः, २. ४५
तेलोअं { त्रैलोक्यम्, १. ३५;	दहिं—दधि, ५. २५, ३०
तेलोकं { ३. ५८	दस्के—दक्षः (मागधी), ११. ८
तोसि—तेषाम्, तासाम्, ६. ४	दाऊण—दत्वा, ४. २३
तो, तचो—तस्मात्, ६. १०	दाढा—दंष्ट्रा, ४. ३३
तोण्ड—तुण्डम्, १. २०	दातूण—दत्वा (पैशाची), १०. १३
त्ति—इति, १. १४	दालिमं—दाडिमम्, २. २३
थवओ—स्तवकः, ३. १२. ५०	दावग्नी—दवामिः, १. १०
थाणू—स्थाणुः (दिवः), ३. १५	दाहं—दास्यामि, ७. १६
थिम्प—तृप्, (धातुः) ८. २२	दिअरो—देवरः, १. ३४
थुइ—स्तुतिः, ३. १२	दिअहो—दिवसः, २. २, ४६
दृहचो—दैत्यः, १. ३६	दिवधं—दीर्घम्, ३. ५८
दृहव—दैवम्, १. ३७; ३. ५८	दिव्वी—दृष्टिः, १. २८; ३. १०, ५०, ५१
	दिण्ण—दत्तम्, ८. ६२
	दिसा—दिश, ४. ११

दीहं—दीर्घम्, ३. ५८
 दुअलं, दुऊलं—दुक्लम्, १. २५
 दुह्यं—द्वितीयम्, १. १८
 दुक्षिखओ—दुःखितः, ३. ५८
 दुर्यणे—दुर्जनः (मागधी), ११. ७
 दुवे—द्वौ, ६. ५७
 दुन्वारिओ—दौवारिकः, १. ४४
 दुहाइअं,—दैधीकृतम्, १. १६
 दुहाइज्जइ—दैधीक्रियते, १. १६
 दुहिओ—दुःखितः, ३. ५८
 दूमझ—दुनोति, ८. ८
 दे—ते (तव) (शौरसेनी),
 ६. ३२; १२. १४
 देअरो—देवरः, १. ५४
 देवत्युई—देवस्तुतिः, ३. ५७
 देववं—दैवम्, १. ३७; ३. ५८
 दो, दोणि—द्वौ, ६. ५७
 दोणह—द्रयोः, ६. ५९.
 दोहाइअं—दैधीकृतम्, १. १६
 दोहाइज्जइ—दैधीक्रियते, १. १६
 दोहिं etc.—द्राभ्याम् etc., ६. ५४
 दोहलो—दोहदः, २. १२
 दोहो, द्रोहो—द्रोहः, ३. ४

 धणं—धनम्, ४. १२
 धणवन्तो } —धनवान्, ४. २५
 धणालो }
 धम्मिलं } —धम्मिलः, १. १२
 धम्मेलं }

धा—धाव्, (धातुः) ८. ३७
 धीआ—दुहिता }
 धीदा—दुहिता (शौरसेनी) } ४. ३३
 धीरं—धैर्यम्, १. ३९; ३. १८,
 ५४
 धुणइ—धूनोति, ८. ५६
 धुत्तो—धूर्तः, ३. २४
 धुरा—धुर्, ४. ८
 धुव्वइ } धूयते, ८. ५७
 धुणिज्जइ }
 धूदा—दुहिता, ४. ३३

 पअडं, पाअडं—प्रकटम् १. २
 पउअं, पाउअं—प्राकृतम्, १. १०
 पउत्ति—प्रवृत्तिः, १. २९
 पउमं—पद्मम्, ३. ६५
 पउरो—पौरः, १. ४२
 पउरिसो—पौरुषः, १. ४२
 पओटो—प्रकोष्ठः, १. ४०
 पखलो—प्रखलः, २. २७
 पच्चक्खं—प्रत्यक्षम्, ३. २७
 पच्छं—पश्यम्, ३. २७
 पच्छिमं—पश्चिमम्, ३. ४०
 पउजत्तो—पर्यातः, ३. १
 पउजुणो—प्रशुन्नः, ३. ४४
 पट्टण—पत्तनम्, ३. २३
 पट्टाआ—पताका, २. ८
 पट—पत्, (धातुः) ८. ५१
 पडि—प्रति २. ८

पाडिसुदं-प्रतिशुतम्, ४. १५
 पाडिवआ, पाडिवआ—प्रतिपद्, २. ७
 पाडिसरो—प्रतिसरः २. ८
 पाडिसिद्धी { प्रतिसर्धिन्, १. २;
 पाडिसिद्धि } ३. ३७
 पढमो—प्रथमः, २. २८
 पण्णरहो—पञ्चदशः, ३. ४४
 पण्णासा—पञ्चाशत्, ३. ४४
 पण्णा, छ्णो—प्रश्नः, ३. ३३; ४. २०
 पण्णुदं—प्रस्तुतम्, ३. ३३
 पत्थरो } —प्रस्तरः, १. १६
 पत्थरो } —प्रस्तरः, १. १६
 पम्बवइ—प्रभवति, ८. ३
 पम्मिलइ } प्रमीलति, ८. ५४
 पम्मो—पक्षमन्, ३. ३२
 परहुओ—परमृतः, १. २९
 परिभवइ—परिभवति, ८. ३
 पलंघणो—प्रलङ्घनः, २. २७
 पालित्तं—प्रदीपम्, ३. २१
 पवटो—प्रकोष्ठः, १. ४०
 पवणुद्धञ्च } पवनोद्धतम्, ४. १.
 पवणोद्धञ्च }
 पसुत्तं, पासुत्तं—प्रसुतम्, १. २
 पसिद्धी, पासिद्धी—प्रसिद्धिः, १. २
 पहरो, पहारो—प्रहारः, १. १०
 पहो—पर्थिन्, १. १३
 पा, पाअ—प्रा, (धातुः) ८. २०
 पाअवडणं—पादपतनम्, ४. १

पाठञ्च—प्राकृतम्, १. १०
 पाडसो—प्रावृष्ट, ४. ११, १८
 पाडिसिद्धी—प्रतिसर्धिन्, १. २; ३. ३७
 पाणाइन्तो—प्राणवत्, ४. २५
 पाणिअं—पानीयम्, १. १८
 पाराओ, पारावओ—पारावतः, ४. ५
 पालेइ—पावते, ८. १०
 पावडणं—पादपतनम्, ४. १
 पिआ, पिअरो—पिता, ५. ३५
 पिआपिअं } —पीतापीतम्, ४. १
 पिआपिअं }
 पिकं—पक्षम्, १. ३; ३. ३
 पिटुं—पिष्टम्, १. १२
 पिच—इव (वैशानी), १०. ४
 पीअं } —पीतम्
 पीअलं } —पीतलम्, ४. २६
 पीणत्तणं—पीनत्तम् } ४. ५२
 पीणदा—पीनता
 पुद्धं, पुट्टि—पृष्ठम्, ४. २०
 पुडा, पुहा—पुत्रः (शौरसेनी), १२. ५
 पुफं—पुष्पम्, ३. ३५, ५१
 पुरिलं—पौरस्त्वम्, ४. २५
 पुरिसो—पुरुषः, १. २३
 पुलआइ—पश्यति, ८. ६९
 पुलिशाह—पुरुषस्य (मागधी),
 ११. १२
 पुववणहे—पूर्वाहः, ३. ८
 पुस्सो }
 पुस्सो } —पुष्पः, ३. ५८

पुहची—पृथची, १. १३, २९
 पैक्खद्वै } —प्रेक्षते, ५. १४
 पैच्छद्वै } —प्रेक्षते, ५. १४
 पैदुं—पिष्ठम्, १. १२
 पैण्डं, पिण्डं—पिण्डः, १. १२.
 पैमनं—प्रेमन, ३. ५२
 पैरन्तं—पर्यन्तम्, १. ५; ३. १८
 पोक्खरो—पुष्करः, १. २०; ३. २९
 पोत्थओ—पुस्तकम्, १. २०

फंसो—स्पर्शः, ३. ३६; ४. १५
 फणसो—पनसः, २. ३७
 फन्दनं—स्पन्दनम्, ३. ३६
 फरिसो—स्पर्शः, ३. ६२
 फहसो—प्रस्थः, २. ३६
 फलिञ्ज—फलितम्, ८. ९
 फलिहो—परिखा, २. ३०, ३६
 फलिहो—परिघः, २. ३०, ३६
 फलिहो—स्फटिकः, २. ४, ३२
 फुट्टै } —स्फुटति, ८. ५३
 फुड्डै } —स्फुटति, ८. ५३

भअप्फै—ब्रहस्पतिः, ४. ३०
 भड्डरवो—भैरवः, १. ३६
 भत्तं—भक्तम्, ३. १
 भत्तारो—भर्ता, ५. ३१, ३३
 भद्रं—भद्रम्, ४. १२
 भम्भ—भ्रमति, ८. ७१
 भमिरो—भ्रमणशीलः, ४. २४

भर—स्मृ, (धातुः) ८. १८
 भरणिज्जं } —भरणीयम्, २. १७
 भरणीज्जं } —भरणीयम्, २. १७
 भरहो—भरतः, २. ९
 भा—भी, (धातुः) ८. १९
 भाआण—भाजनम्, ४. ४
 भाआा, भाआरो—भ्राता, ५. ३५
 भाण—भाजनम्, ४. ४
 भारिआ—भार्या (पैशाची), १०. ८
 भिंगारो—भृङ्गारः, १. २८
 भिंगो—भृङ्गः, १. २८
 भिण्डिवाल—भिन्दिपालः, ३. ४६
 भिन्दै—भिनति, ८. ३८
 भिसिपि—विसिनी, २. ३८
 भुत्तं—भुक्तम्, ३. ५०
 भुमआ (?)—भः, ४. ३३
 भे—वः (युष्माकम्), ४. ३७
 भोत्तूण—भुक्त्वा, ८. ३५

मअं—मृतम्, १. २७
 मइ, मए—मया, मयि, ६. ४९, ५२
 मइत्तो etc.—मत्, ६. ४८
 मइलं—मलिनम्, ४. ३१
 मउडं—मुकुटम्, १. २२; २. १
 मउलं—लो—मुकुलम्, १. २२; २. २
 मऊरो—मयूरः, ९. ८
 मऊहो—मयूरवः, ९. ८
 मओ—मदः, २. २
 मंसं—मांसम्, ४. १६

मंसू—स्मशु, ४. १५
 मरगो—मार्यः, २. २; ३. ५०
 मान्छुआ—मक्षिका, ३. ३०
 मज्ज—अस्मद्, ६. ४०-५३
 मज्जण्णो—मध्याह, ३. ७
 मज्जं—मध्यम्, ३. २८
 मडे—मृतः (मामधी), ११. १५
 मढं—मठः, २. २४
 मण्णिणी—मनस्विनी, १. २; ४. १५
 मण्डूरो—मण्डूकः, ४. ३३
 मर्थ—मस्तम्, ४. १५
 मं, समं—मास्, ६. ४२
 मर—मृ, (धातुः) ८. १२
 मरिस—मृप्, (धातुः) ८. ११
 मरु—मृद्, (धातुः) ८. ५०
 मलिण—मलिनम्, ४. ३१
 मसाण—द्वशानम्, ३. ६
 मस्सू—स्मशु, ३. ६
 मह, मज्ज—मम, ६. ५०
 महाद्वं } ममार्घम्, ४. १
 महद्वं } ममार्घम्, ४. १
 महुअं—मधुकम्, १. २४
 महु—मधु, ५. २५-२७, ३०
 माअन्दो—माकन्दः, ४. ३३
 माआ—माता, ५. ३२
 माउओ—मातृकः, १. २९
 माइन्दो—चूतः (माकन्दः), ४. ३३
 माण्णिणी—मनस्विनी, १. २;
 ४. १५

माणुसो—मानुषः, २. ४२
 मालाइलो—मालावान्, ४. २५
 मासं—मांसम्, ४. १६
 मिअंको—मृगाह्कः, १. २८
 मिओ—मृतः, ३. ५८
 मिच्छा—मिद्या, ८. २७
 मित्तो—मित्रः, ३. ५८
 मिठाण—म्लानम्, ३. ६२
 मिव—इव, ९. १६
 मुइज्जो—मृदज्जः, १. ३
 मुक्खं—मुष्कः, ३. २९
 मुगरो—मुद्ररः, ३. १
 मुग्गो—मुद्रः, ३. १
 मुच्छा—मूच्छी, ३. ५१
 मुज्जाआणो—मौज्जायनः, १. ४४
 मुण—ला, ८. २३
 मुणालो—मृणालः, १. २९
 मुत्ती—मूर्तिः, ३. २४
 मुद्धो—मुग्धः २. २७
 मुहलो—मुखरः, २. ३०
 मूढत्तण—मूढत्वम्, ४. २२
 मूढदा—मूढता, ४. २२
 मेहला—मेलला, २. २७
 मेहो—मेघः, २. २७
 मेखो—मेघः (पैशाची), १०. ३
 मोत्ता—मुक्ता, १. २०
 मोरो—मैरूरः, १. ८
 मोहो—मयूखः, १. ८
 मिव—इव, ९. १६.

मिह, म्हो, } —अस्मि etc., ७.७
 म्हु, म्ह

रअण—रलम्, ३. ६०
 रअदं—रजतम्, २. २, ७
 रच्छा—रथ्या, ३. २७
 रण्ण—अरण्यम्, १. ४
 रण्णो—राशः, ५. ३८
 रण्णा—राशा, ५. ४२
 रत्तं—रत्तम्, ८. ६२
 रत्ती—रात्रिः, ३. ९८
 रमणिज्जं } —रमणियम्, २. १७
 रमणीअं } —रमणीयम्, २. १८
 रमिज्जइ } —रम्यते, ८. ५८
 रम्भइ
 रसी, रसी—रशिमः, ३. २, ५८
 राअउलं, राउलं—राजकुलम्, ४. १
 राआ—राजा, ५. ३६
 राइणो—राज्ञः, ५. ३८
 राइणा—राजा, ५. ४२
 राई—रात्रिः, ३. ५८
 राचि—राजन् (पैशाची), १०. १२
 रासहो—रासभः, २. २७
 राहा—राघा, २. २७
 रिच्छो—ऋक्षः, १. ३०; ३. ३०
 रिण—ऋणम्, १. ३०
 रिद्धो—ऋद्धः, १. ३०
 रुक्खो—वृक्षः, १. ३२; ३. ३१
 रुण्ण—रुदितम्, ८. ६२

रुदो, रुद्रो—रुद्रः, ३. ४५
 रुन्ध—रुध, (धातुः) ८. ४९
 रुप्यं—रुपम्, ३. ४९
 रुपिणी—रुपिणी, ३. ४९
 रुम्भ—रुध, (धातुः) ८. ४९
 रुव—रुद्, (धातुः) ८. ४२
 रुसइ—रुष्यति, ८. ४६
 रे—Particle, ९. १५
 रोच्छं—रोदिष्यामि, ७. १६
 रोत्तूण—रुदित्वा, ८. ५५
 रोसाइन्तो—रोषवान्, ४. २५
 लगगइ—लगति, ८. ५२
 लच्छी—लक्ष्मी, ३. ३०
 लट्टी—यष्टिः, ३. ३२
 लस्करो—राक्षसः (मागधी), ११. ८
 लहुइ—लघ्वी, ३. ६५
 लाआ—राजा (मागधी), ११. १०
 लिच्छा—लिप्सा, ३. ४०
 लिज्जाइ—लिह्वते, ८. ५९
 लुण—लू, (धातुः) ८. ५६
 लुब्बइ } लूयते, ८. ५७
 लुणिज्जइ
 लुभइ—मार्षि (मृज्), ८. ६५
 लोण—लवणम्, १. ७.
 लोद्धओ—लुधकः, १. २०; ३. ३
 (Including व)

वअइ—शक्तोति, ८. ७०
 वअण—वचनम्, २. २, ४२

वअं—वयम् (शौरसेनी), १२. २५
 वइदेसो—वैदेशः, १. ३६
 वइदेहो—वैदेहः, १. ३६
 वइरं—वैरम्, १. ३६
 वइसंपाण्यो—वैशम्यायनः, १. ३६
 वइसाहो—वैशाखः, १, ३६
 वक्कलं—वल्कलम्, ३. ३
 वगी—वागी, ३. २
 वंक—वक्रम्, ४. १५
 वच्चवृ—व्रजति, ८. ४७
 वच्छरो—वस्तरः, ३. ४०
 वच्छो—वृक्षः, १. ३२; ३. ३७
 (declined), ५. १-१३,
 २७; ६. ६३
 वच्छो—वस्तः, ३. ४०
 वच्छो—वक्षस्, ३. ३०; ४. १८
 वच्छइ—व्रस्ति, ८. ६६
 वच्छाओ—वाहकः, ३. २८
 वच्छणीं—वञ्चनयिम्, ४. १४
 वच्छिं—वडिशम्, २. २३
 वच्छृ—वर्षते, ८. ४४
 वर्ण—वनम्, ४. १२
 वर्णो—वर्णः, ४. १५
 वर्णही—वहिः, ३. ३३
 वर्तमाण—वर्तमानम्, ३. २४
 वत्ता—वार्ता, ३. २४
 वत्तिआ—वर्तिका, ३. २४
 वद्धो—वृद्धः, १. २७
 वन्दं—वृन्दम्, ४. २७

वप्पो—बाष्प, (उष्मन्), ३. ३८
 वम्महो—मन्मथः, २. ३९; ३. ४३
 वम्मो—वर्म, ४. १८
 वम्हञ्ज—व्राह्मणः (शौरसेनी),
 १२. ७
 व्रह्णणो—ब्राह्मणः, ३. ८
 वम्हा, वम्हाणो—ब्रह्मा, ५. ४७
 वरइ—वृणोति, ८. १२
 वलही—वडभिः, २. २३
 वलिअं—व्यलीकम्, १. १८
 वले—Particle, ९. १२
 वसही—वसतिः, २. ९
 वसहो—वृषभः, १. २७; २. ४३
 वहिरो—अधिरः, २. २७
 वहुमुहं } वहुमुखम्, ४. १
 वहुमुहं }
 वहू—वधूः, ५. १९, २१, २९;
 ६. ६०
 वा, वाअ—म्लै, (धातुः) ८. २१
 वाआ—वाक्, ४. ७
 वाअवडण— See पाअवडण
 वाऊ—वायुः (Declined), ५.
 १४-१८, २७; ६. ६०, ६१
 वारह—द्वादश, २. १४. ४४
 वावडो—व्यापृतः (शौरसेनी),
 १२. ४
 वाहित्त—व्याहृतम्, ३. ५२
 वाहो—बाष्पः, ३. ३८, ५४
 विअ—इव, ९. ३, १६; १२. २४

विअर्डी—वितर्दिः, ३. २६
 विअणा—वेदना, १. ३४
 विअणो—व्यजनम्, १. ३
 विआण—वितानम्, २. २
 विआरिलो } — विकारवत्, ४. २५
 विआरुलो } — विकारवत्, ४. २५
 विइण्हो—वितृष्णः, १. २८
 विउदं—विवृतम्, १. २९; २. ७
 विउलं—विपुलम्, २. ७
 विपिण्हञ्च—वृहितम्, १. २८
 विक्ष्वां—विक्ष्ववः, ३. ३
 विक्षिगद } — विक्रीणीते, ८. ३१
 विक्षेद } — विक्रीणीते, ८. ३१
 विच्छद्दी—विच्छद्दिः, ३. २६
 विज्ञा—विद्या, ३. २७
 विज्ञुर्ली— विज्ञुत्, ४. २६;
 विज्ञू } ४. ९
 विज्ञुओ—वृत्तिकः, १. १५, २८;
 ३. ४१
 विज्ञो—विज्ञः (शारसेनी), १२. ७
 विज्ञातो—विज्ञातः (पैशाची),
 १०. ९
 विज्ञो—विन्द्यः, ४. १४
 विडवो—विटः, २. २०
 विण्णाण—विज्ञानं, ३. ४४
 विण्हू—विण्णुः, १. १२; ३. ३३
 विप्परिस्तो—विस्तर्षः, ३. ५१, ६२
 विंशो—विन्द्यः, ४. १४
 विन्हओ—विस्मयः, ३. ३२

विसइ—ग्रसते, ८. २८
 विसी—वृषी, १. २८
 विसुर—विद्, (धातुः) ८. ६३
 विस्सासो—विश्वासः, ३. ५८
 विह्लो—विह्लः, ३. ४७
 वीरिअं—वीर्यम्, ३. २०
 वींसत्थो—विश्वस्तः, १. १७
 विसम्भो—विश्रम्भः, १. १७
 वीसासो—विश्वासः, ३. ५८
 वीह—भी, (धातुः) ८. १९
 वुज्ज्ञह—वुव्यते, ८. ४८
 वुट्टह—मज्जति, ८. ६८
 वुत्तन्तो—वृत्तान्तः, १. २९
 वुन्दावनं—वृन्दावनम्, १. २९
 वेअ—एव ९. ३
 वेअणा—वेदना, १. ३४
 वेन्छु—वेत्स्यामि, ७. १६
 वेज्जं—वैद्यम्, ३. २७
 वेडिसो—वेतसः, १. ३; २. ८
 वेड्हु—वेष्टते, ८. ४०
 वेण्हू—विण्णुः, १. १२
 वेत्तुण—विदित्वा, ८. ५५
 वेवम्लो—विह्लः, ३. ४७
 वेलुरिअं—वैदूर्यम्, ४. ३३
 वेस्ती— वीलः, १. ५
 वो—वः, ६. २९, ३७
 वोन्छु—वेत्स्यामि, ७. १६
 वोरं—वदरम्, १. ६

ब्रन्द—बृन्दम्, ४. २७
 शहिदाणि—सोद्वा (मागधी),
 ११. १६
 शिआला etc.—शृगालः etc.
 (मागधी), ११. १७
 सअढो—शकटः, २. २१
 सअहुत्तं—शतकृत्वः, ४. २५
 सआ—इ—सदा, १. ११
 सझरं—स्वैरम्, १. ३६
 संवत्ताओ—सर्वतकः, ३. २४
 संबुद्धं—सवृतम्, १. २९
 संबुद्धी—सवृतिः, २. ७
 संवैलङ्घ—सवेष्टे, ८. ४१
 संकन्तो—संकान्तः, ३. ५६
 सङ्का—शङ्का, ४. १७
 सक—शक, ८. ५२
 सको—शकः, ३. ३
 सचावं—सचापम्, २. २
 सज्जो—षड्जः, ३. १
 सञ्जदो—सयातः, २. ७
 सञ्जादो—संयतः, २. ७
 सढा—सट्टा, २. २९
 सड—शद् (धातुः), ८. ५१
 सणहो—स्नेहः, ३. ६४
 सण्ठविअं } संस्थापितम्, १. ११
 सण्ठविअं } संस्थापितम्, १. ११
 सण्ठो—षण्डः, २. ४३

प्रा. प्र १०

सण्णा—संज्ञा, ३. ५५
 सण्ण—श्लण्ण, ३. ३३
 सहह—श्रद् + धा, (धातुः) ८. ३३
 सहालो—शब्दवान्, ४. २५
 सनानं—स्नानम् (पैशाची),
 १०. ७
 सफ्ट—शधम्, २. २६
 सभरी—शकरी, २. २६
 सभलं—सफलम्, ३. ३५
 समत्थो—समस्तः, ३. १२
 समिद्धी—समृद्धिः, १. २
 सम्पत्ती—सम्पत्तिः, ४. १७
 सम्पदि—सम्प्रति, २. ७
 सम्पव—सम् + भव, (धातुः) ८. ३
 सम्महो—सम्मर्दः, ३. २६
 सर—सु, (धातुः) ८. १२
 सरदो—शरद्, ४. १०, १८
 सररुहं } सरोरुहं, ४. १
 सरिआ—सरित्, ४. ७
 सरिच्छं—सदक्षम्, १. २; ३. २०
 सरिसो—सदशः, १. ३१
 सलाहा—श्लाघा, ३. ६३
 सवहो—शपथः, २. १५, २७
 सवोमुओ } — ? ४. १
 सवोमुओ } — ? ४. १
 सवृजो—सर्वजः, ३. ५
 सवृजो—सर्वजः (पैशाची),
 १०. ९

सवणो—सर्वशः (शौरसेनी),
 १२. ८
 सवत्थ—सर्वस्मिन्, ६. २
 सहमाणा—णी—सहमाना, ५. २४
 सहस्रहुत्तं—सहस्रकृत्वः, ४. २५
 सहा—समा, २. २७
 साअरो—सागरः, २. २
 सामिद्धि—समृद्धिः, १. २
 सारिच्छं—सदक्षम्, १. २
 सावो—शापः, २. १५
 सि—असि, ७. ६
 सिआलो—शुगालः, १. २८
 सिआसिअं—सितासितम्, ४. १
 सिङ्गारो—शुङ्गारः, १. २८
 सिढिलो—शिथिलः, २. २८
 सिणिद्धो—स्तिघः, ३. १
 सिण्हो—शिंशः, ३. ३३
 सिथओ—सिथकम्, ३. १
 सिन्धवं—सैन्धवम्, १. ३८
 सिभा—शिफा, २. २६
 सि—तेषां, तासां, ६. १२
 सिरं—शिरः, ४. १९
 सिरवेअणा } —शिरोवेदना, ४. १
 सिरोवेअणा } —शिरोवेदना, ४. १
 सिरी—श्री, ३. ६२
 सिलिङ्गं—शिष्टम्, ३. ६०
 सिविणो—र्त्वमः, १. ३; ३. ६२
 सीआसीअं—सितासितम्, ४. १
 सीभरो—शीकरः, २. ३

सीहो—सिंहः, १. १७ ९
 सुइदी—सुकृतिः, २. ७
 सुउरिसो—सुपुरुषः, २. २
 सुउजो—सूर्यः, ३. १९
 सुण—शु, (धातुः) ८. ५६
 सुष्टो—शुण्डः, १. ४४
 सुन्देरं—सौंदर्यम्, १. ५; ४४
 सुत्तो—सुसः, ३. १८; ३. १; ७. ६
 सुप (?)—मृज, (धातुः) ८. ६७
 सुप्पणहा—ही—शूप्पणखा, ५. २४
 सुमर—स्मृ, (धातुः) ८. १८; १२.
 १७
 सुव्वइ—श्रूयते, ८. ५७
 सू—Particle, ९. १४
 सूई—सूची, २. २
 सूरो—सूर्यः, ३. १९
 सूसइ—शुष्याति, ८. ४६
 से—तस्य, तस्याः, ६. २
 सेच्छं—शैत्यम्, १. ३५
 सेड्जा—शय्या, १. ५; ३., ७
 सेन्दूरं—सिन्दूरम्, १. १२
 सेभालिआ—शेफालिका, २. २६
 सेलो—शैलः, १. ३५
 सो—सः, ६. २२
 सोअमलं—सौकुमार्यम्, १. २२
 सोऊण—श्रुत्वा, ४. २३
 सोच्छं—श्रोष्यामि, ७. १६
 सोण्हा—सुषा, २. ४७
 सोत्तं—स्रोतम्, ३. ५२

सोमालो-सुकुमारः, २. ३०
 सोम्मो-सौम्यः, ३. २
 सोरिअं-सौर्यम्, २. २०
 सोसं-शुष्म, ३. २

हंसो-हस्तः, ४. १५
 हके-हगे-अहम् (मागधी), ११०.९
 हडके-हृदयम् (मागधी), ११०.६
 हणमंतो } -हनुमान्, ४. २९
 हणुमा }
 हथ्यो-हस्तः, ३. १२, ५०
 हदो-हतः, २. ७
 हं-अहम् (अस्मद्, declined),
 ६.४०-५३
 हम्मद्द-हन्ति, ८. ४५
 हरिस-हृष्, (धारुः) ८. ११
 हरिसो-हर्षः, ३. ६२
 हलदा-ही-हरिद्रा, १. १३; ५. २४
 हलिओ-हालिकः, १. १०
 हवि-हविः, ५. २५
 हशिदु-दि-दे-द-हसित (मागधी),
 ११-११
 हसई, } हसन्ती, ७. ११
 हसन्तो-हसन्, ७. १०

हसिरो-हसनशालिः, ४. २४
 हसई } -हस्यते, ७. ९; ८.५८
 हसिज्जइ }
 हालिओ-हालिकः, १. १०
 हिअं-हृदयम्, १. २८
 हितअकं-हृदयम् (पैशाची),
 १०. १४
 हित्थं-त्रस्तम्, ८. ६२
 हिरी-ही, ३. ६२
 हिरे-Particle, ९. १५
 हीरइ-हियते, ८. ६०
 हु (हू) अं-भूतम्, ८. २
 हुण-हु, ८. ५६, ५७
 हुव-भू, ८. १
 हुव्वइ } -हूयते, ८. ५७
 हुविज्जइ }
 हुवीअ-अभवत्, ७. २३
 हुवसु-भव, ९. २
 हो-भू, ८. १
 होज्ज-ज्जा- } भवति,
 होस्स-भविष्यामि, ७. १४ etc.
 होहित्था } -भविष्यामः, ७. १५
 होहिस्सा }
 होहीअ-अभूत्, ७. २४

II

सूत्रसूची

[*N. B.—The first figure refers to the chapter and the second to the number of the Sūtra*].

अह वले संभाषणे, ९. १२
 अक्ष्यादिषु छः, ३. ३०
 अन्वि मश्च, ४. १३
 अज्ञ आमन्त्रणे, ९. १७
 अत आ मिषि वा, ७. ३०
 अत इदेतौ लुक्त च, ११. १०
 अत ए से, ७. ५
 अत ओत्सौ, ५. १
 अतोऽमः, ५. ३
 अत्यधिहरिदा, १. १३
 अदसो दो मुः, ६. २३
 अदातो यथादिषु, १. १०
 अ दीर्घः संबुद्धौ, ११. १३
 अद्वक्त्वे वा लस्य, १. २५
 अधो मनयाम्, ३. २
 अनन्त्य एच्च, १२. २८
 अनादावयुजोस्तथयो, १२. ३
 अन्त्यस्य हलः, ४. ६
 अन्मुकुटादिषु, १. २२
 अभि ह्रस्वः, ५. ३१
 अम्मो दुःखसूचना, ८. १०
 अम्हाहितो अम्हाहुतो, ६. ४८
 अहे जस्तासोः, ६. ४
 अहेसु सुषिपि, ६. ५३

अहेहिं भिसि, ६. ४७
 अयुक्तस्य रिः, १. ३०
 अयुक्तस्यानादौ, २. १
 अलाहि निवारणे, ९. ११
 अवाद् गाहेवाहः, ८. ३४
 अस्तेरच्छः, १२. १९
 अस्तोरासिः, ७. २५
 अस्तोर्लोपः, ७. ६
 अस्थिनि, ३. ११
 अस्मदः सौ हक्के, ११. ९
 अस्मदो जसा वअं च, १२. ३५
 अस्मदो हमहमहां सौ, ६. ४०
 अहिमरमि च, ६. ४१
 अंकोठे लः, २. २५.
 अः अमाक्षाधयोः, ३. ६३
 आङि च ते दे, ६. ३२
 आङि मे ममाइ, ६. ४५
 आ च सौ, ५. २५
 आच्च गौरवे, १. ४३
 आडो लस्य, ३. ५५
 आणोणमोरडसि, ५. ४४
 आत्मनि पः, ३. ४८
 आत्मनोऽप्याणो वा, ५. ४५

आदीतो वहुलम्, ५. २४
 आदेतः, १. १
 आदेयो जः, २. ३१
 आनन्तर्ये णवरि, ९. ८
 आपीडे मः, २. १६
 आम एसि, ६. ४
 आमन्त्रणे वा विन्दुः, ५. ३७
 आमा सिं, ६. १२
 आमो ण, ५. ४०
 आग्रताग्रयोर्बः, ३. ५३
 आलाने लनोः, ४. २९
 आल्बिलोल्लाल, ४. २५
 आविः क्तभावर्कमसु, ७. २८
 आवे च, ७. २७.
 आश्र्यस्याच्छरिअं, १२. ३०
 आ समुद्रयादिषु वा, १. २
 आहे इआ काले, ६. ८
 इ गुप्तसमेषु, १२. ६
 इच्च वहुषु, ७. ३१
 इजसशसोर्दीधथ्र, ५. २६
 इटमिपोर्मिः, ७. ३
 इत एत् पिण्डसमेषु, १०. १२
 इतेस्तः पदादेः, १. १४
 इत्पुरुषे रोः, १. २३
 इत्सदादिषु, १. ११
 इत्सैन्धवे, १. ३८
 इत्वद्विलवर्ज राज, ५. ४६
 इद्विल्लवे, ५. ४३

इदम इमः, ६. १४
 इदमेतत्किं, ६. ३
 इदीतः पानीयादिषु, १. १८
 इदीप्रत्यक्ष्वप्तम्, १०. ३
 इदुतोः शसो णो, ५. १४
 इहव्यादिषु, १. २८
 हर किल, ९. ५
 इवस्य पिवः, १००. ४
 इवस्य विअ, १२. २४
 हः श्रीहीक्रीत, ३. ६२
 ईअ भ्रते, ७. २३
 ई च लियाम्, ७. ११
 ईतिंहजिह्योश्च, १. १७
 ईदूतोर्हस्त्वः, ५. २९
 ईद्यैर्ये, १. ३९
 ईदूध्यः स्ता से, ६. ६

उत ओ तुण्डलपेषु, १. २०
 उत्तमे स्ता हा च, ७. १३
 उत्तरीयानीययोर्जो वा, २. १७
 उत्सौन्दर्यादिषु, १. ४४
 उत्समोर्लः, ८. ४१
 उदिक्षुबृथिकयोः, १. १५
 उदुम्बरे दोलोपः, ४. २
 उदूतो मधूके, १. २४
 उदत्त्वादिषु, १. २९
 उदो विजेः, ८. ४३
 उद्धम, उद्धुमा, ८. ३२

उपरिलोपः कग, ३०. १
 उर्जसशस्ता, ५. ३३
 उलूखलेत्वा वा, १. २१
 उसुमु विद्यादि, ७. १८
 उः पद्मतन्वीसमेषु, ३. ६५
 ऋत आरः सुपि, ५. २१
 ऋतोऽत्, १. २७
 ऋतोऽरः, ८. १२
 ऋत्वादिषु तो दः, २. ७
 लुतः क्लत इलिः, १. ३३
 एकाचो हीअि, ७. २४
 ए च मुष्यडिङ्गोः, ५. १२
 ए च क्वातुमुतव्येषु, ७. ३३
 एत इदेदनादेवरयोः, १. ३४
 एतदः सावोत्त्वं वा, ६. १९
 एन्नीडापीडकीही, १. १९
 एन्नपुरे, १. २६
 ए भ्यसि, ६. ६२
 एवस्य उजेव्व, १२. २३
 ए शश्यादिषु, १. ५
 एषामासी एहं, ६. ५९
 ऐत एत्, १. ३५
 ऐरावते च, २. ११
 ओ च द्विवाकुञ्जः, १०. १६

ओतोऽद्वा प्रकोष्ठे, १. ४०^०
 ओदवापयोः, ४. २१
 ओ बदरे देन, १. ६
 औ सूचनापश्चात्ताप, ९. ४
 औत ओत्, १, ४१
 कगच्चजदपयर्वा, २. २
 कन्यायां न्यस्य, १०. १०
 करेष्वां णोः, ४. २८
 कवन्ये वो मः, २. १९
 कार्षीपणे, ३. ३९
 कालायसे यस्य वा, ४. ३
 कासेर्वासः, ८. ३५
 किणो प्रश्ने, ३. ९
 किमः कः, ६. १३
 किराते चः, २. ३३
 कियत्तदभ्यो, ६. ५
 कुञ्जे खः, १. ३४
 कृगमोर्दुअः, १२. १०
 कुञ्जः का भूतभविष्यतोश्च, ८. १७
 कुञ्जः कुणो वा, ८. १३
 कृमृद्यगमां तत्स्य डः, ११. १५
 कृदाशुवाचि, ७. १६
 कृणो वा, ३. ६१
 कैटमे वः, २. २९
 क्षान्तादुश्च, ११. ११
 क्षे, ६. ३२
 क्षे तुरः, ८. ५

केन दिणादयः, C. ६२
 के हुः, C. २
 क्त्व इमः, १२. ९
 क्त्व ऊणः, ४. २३
 क्त्वस्तून, १०. १३
 क्त्वो दाणिः, ११. १६
 क्मस्य, ३. ४९
 क्रीञः किणः, C. ३०
 कुञ्जेरः, C. ६४
 क्लिष्टाक्लिष्टरत्न, ३. ६०
 क्वचिद् ङसिल्योर्लोपः, ५. १३
 क्वचिद्युक्तस्यापि, १. ३१
 क्वयेदः, C. ३९
 क्षस्य सः, ११. ८
 क्षमाद्वक्षक्षणेषु वा, ३. ३१
 क्षियोः क्षिजः, C. ३७
 क्षघथवामां हः, २. २७
 सादिधाच्योः खाचौ, C. २७
 स्तिदेविंसूः, C. ६३
 गददे रः, २. १७
 गमादीनो द्वित्वं वा, C. ५८
 गर्ते डः, ३. २५
 गर्दभसंमर्दवितर्दि, ३. २६
 गर्भिते णः, २. १०
 गृहे घरोऽपतौ, ४. ३२
 असेविसः, C. २८
 अहोर्णेष्टः, C. १५
 अहोर्दीर्घो वा, C. ६१
 धूर्णेष्टेलः, C. ६

घेत् क्त्वातुमुन्तव्येषु, C. १६
 डसश्च द्वित्वं वान्त्यलोपश्च, ५. ४२
 डसो से, ६. ११
 डसि तुव तुमो, ६. ३१
 डसेरादोदुहयः, ५. ६
 डसो वा, ५. १५
 डसो हो वा दीर्घश्च, ११. १२
 डसो तत्तो तइत्तो, ६. ३५
 डेरेम्मि, ५. ९
 डेरेन हः, ६. १६
 डेर्हि, ६. ७
 डे: स्तिसम्भित्थाः, ६. २
 डौ च मह मए, ६. ४६
 डौ तुमम्मि तुमस्सि, ६. ३८
 डौ ममम्मि ममस्सि, ६. ५२

 चतुरश्चतारो चत्तारि, ६. ५८
 चतुर्थ्यचतुर्दश्योस्तुना, १. ९
 चतुर्थ्याः षष्ठी, ६. ६४
 चन्द्रिकायां मः, २. ६
 चर्चेश्चापः, C. ६५
 चर्वर्गस्या स्पृष्टता तथो, ११. ५
 चिजश्चिणः, C. २९
 चिङ्गस्य चिष्टः, ११. १४
 चिह्ने न्वः, ३. ३४
 चौर्यसमेषु रिञ्चं, ३. २०
 च्छो ब्रजनृत्योः, C. ४७
 छायायां हः, २. १८
 जल्येलो मः, C. २४

जसशासोलोपः, ५. २
 जसशासुडस्याम्बु दीर्घिः, ५. ११
 जसशासुडसां णो, ५. ३८.
 जसश्च ओयूत्वम्, ५. १६
 जसो वा, ५. २०
 जिग्रतेः पापाओौ, ८. २०
 जृभो जंभाअः, ८. १४
 नो यः, ११. ४
 अः च, १०. ११
 अस्य अजः, १०. ९
 अ्यायामीत्, ३. ६६
 टाडसिड्स्जीनामादिदु, ५. २२
 टाडयोस्तइ तए तुमए, ६. ३०
 टो णा, ५. १७
 टो णा, ५. ४१
 टामोर्णः, ५. ४
 टो डः, २. २०
 टाक्षागाथ वर्ते, ८. २६
 टो डः, २. २४
 डस्य च, २. २३
 डुक्कमः करः, १२. १५
 णवरः केवले, ९. ७
 णवि वैपरित्ये, ९. २३
 णिन्च एदादेरत आत्, ७. २६
 णिर्जस्शसोर्वा छीवे, १२. ११
 णो नः, १०. ५
 णो शासि, ६. ४४

ततिपोरिदेतौ, ७. १
 तद ओश्च, ६. १०
 तदेतदोः सः सावनपुंसके, ६. २२
 तल्लवयोर्दर्त्तणौ, ४. २२
 तालद्वन्ते प्तः, ३. ४५
 तिणिण जसशसम्याम्, ६. ४६
 तिपातिथ, १२. २०
 तुज्ज्ञ तुह्वे जसि, ६. २८
 तुज्ज्ञेसु तुम्हेसु सुषिपि, ६. ३९
 तुज्ज्ञेहिं तुम्हेहिं, ६. ३४
 तुमाइ च, ६. ३३
 तुम्हाहिंतो तुम्हाषुंतो, ६. ३६
 तुं चामि, ६. २७
 तृथैर्यसौन्दर्या, ३. १८
 तृण इरः शीले, ४. २४
 तृपस्थित्पः, ८. २२
 तो डसेः, ६. २०
 तो दो डसेः, ६. ९
 तोत्थयोस्तलोपः, ६. २१
 त्यथ्यध्यानां चछजाः, ३. २७
 त्रसेषुज्जः, ८. ६६
 त्रेस्तिः, ६. ५५
 त्वरस्तुवरः, ८. ४
 यास्मिपोः सिसे, ७. २
 ददातेर्दे दद्वस्स लाटि, १२. १८
 दशादिषु हः, २. ४४
 दादादयो बहुलम्, ४. ३३
 दिक्प्रावृषोः सः, ४. ११
 दिवसे सस्य, २. ४६

दूड़ो दूमः, ८. ८	निपाताः, ९. १
द्वयः पुलभणिअक, ८. ६९	निरो माडो माणः, ८. ३८
दैत्यादिष्वइ, १. ३६	नीडादिषु, ३. ५२
दैवे वा, १. ३७	नुदो णोळः, ८. ७
दोलादण्डदशनेषु, २. ३५	नो णः सर्वत्र, २. ४२
द्रे रो वा, ३. ४	नोत्सुकोत्सवयोः, ३. ४२
द्विवचनस्य बहुवचनम्, ६. ६३	न्तमाणौ शतशानचोः, ७. १०
द्वेदुवे दोणिण वा, ६. ५७	नित्वेत्थामोमुमा बहुषु, ७. ४
द्वेदी, ६. ५४	न्तुहमो बहुषु, ७. १९
चातोर्भविष्यति हिः, ७. १२	न्मो मः, ३. ४३
चातोर्भावकर्तृकर्मसु, १२. २७	पटे: फलः, ८. ९
च्यायोर्ज्ञः, ३. २८	पत्तने, ३. २६३
न छिण्योरेदातौ, ६. ६१	पदस्य, ६. २५
न ज्ञोहलि, ४. १४	पदेः पालः, ८. १०
न त्यः, ६. १७	पनसेऽपि, २. ३७
न धूर्त्तदिषु, ३. २४	परुषपरिष्परिवासु फः, २. ३६
न नपुसके, ५. २५	पर्यस्तपर्याण, ३. २१
ऋ रहोः, ३. ५४	पितृमानृजामानृणामरः, ५. ३४
न लटि, १२. १३	पुत्रेऽपि क्वचित्, १२. ५
न विनुसि, ४. ९	पुश्चाक्षिप्रक्षाः क्लियां वा, ४. २०
न विन्दुपरे, ३. ५६	पैशाची, १०. १
न शिरोनभसी, ४. १९	पी वः, २. १५
न सान्तप्राबृद्धशरदः, ४. १८	पौरादिष्वउ, १. ४२
न स्तम्भे, ३. १३	प्रकृतिः शौरसेनी, १०. २
न पूंसके स्वमोरिद, ६. १८	प्रकृतिः शौरसेनी, ११. २
नातोऽदातौ, ५. २३	प्रकृतिः संस्कृतम्, १२. २
नानेकाच्च, ७. २२	प्रकृत्या दोलादण्डदशनेषु, १२. ३१
नान्यद्विले, ७. ९	प्रतिसरबेतसपत्ताकासु डः, २. ८
नामन्त्रये सावोत्वदीर्घविन्दवः, ५. २७	

प्रथमशिथिलनिषधेषु ढः, २. २८
 प्रदीपकदम्बदोहदेषु दो लः, २. १२
 प्रादेर्भवः, ८. ३
 प्रादेर्मीलः, ८. ५४
 फो भः, २. २६
 वर्गाणां तृतीयचतुर्थे, १०. ३
 वर्गेषु युजः पूर्वः, ३. ५१
 वर्तमानभविष्यदनव्यतन, ७. २०
 वस्तिभरतयोर्हः, २. ९
 वाष्पेऽश्रुणि हः, ३. ३८
 विअ वेअ अवधारणे, ९. ३
 विद्युतीताभ्यां लः, ४. २६
 विप्रकर्षः, ३. ५९
 विसिन्यां भः, २. ३८
 विहृले महौ वा, ३. ४७
 वुद्धुखपौ मर्जः, ८. ६८
 वृक्षे वेन रुर्वा, १. ३२
 वृच्छेदः, ८. ४४
 वृन्दे वो रः, ४. २७
 वृश्चिके छः, ३. ४१
 वृषकृष्मषहष, ८. ११
 वृहस्पतौ बहोर्महौ, ४. ३०
 वेष्ट्य, ८. ४०
 वे: क्वे च, ८. ३१.
 वो च शसि, ६. २९.
 वो भे तु ज्ञाणां, ६. ३७
 व्यापृते डः, १२. ४
 ब्रह्मप्यविशयक, १२. ७
 ब्रह्माद्या आत्मवत्, ५. ४७

भविष्यति मिपा सं वा, ५२. २१
 भाजने जस्य, ४. ४
 भिदिच्छिद्योरन्त्यस्य न्दः, ८. ३८
 भिन्दिपाले ष्टः, ३. ४६
 भियो भावीहौ, ८. १९
 भिसा हिं, ५. ५
 भुजादीनां क्वातुमुन्, ८. ४५
 भुवो होहुवौ, ८. १
 भो भुवस्तिडि, १२. १२
 भ्यसो हितो तुंतो, ५. ७
 मज्जे णो अस्ते, ६. ५१
 मत्तो मद्दत्तो ममादो, ६. ४८
 मध्याह्ने हस्य, ३. ७
 मन्ये च, ७. २१
 मन्मथे चः, २. ३९
 मयूरमयूखयोर्या वा, १. ८
 मलिने लिनोरिलौ वा, ४. ३१
 मं ममं, ६. ४२
 मागधी, ११. १
 मातुरात, ५. ३२
 मांसादिषु वा, ४. १६
 मिना सं वा, ७. १४
 मिपो लोटि च, १२. २९
 मिमोमुमानामधो हथ्य, ७. ७
 मृजेलुभसुपौ, ८. ६७
 मृदो लः, ८. ५०
 मे मम मह मज्जा, ६. ५०
 मो बिन्दुः, ४. १२
 मोमुमैहस्सा हित्या, ७. १५

मन्त्रपञ्चाशास्पदशेषु णः, ३. ४४	लाहूले णः, २. ४०
मिमविविभागार्थे, ९. १६	वकादिषु, ४. १५
मृत्तै वावाओौ, ८. २१	
यक ईअहजौ, ७. ८	शकादीनां द्वित्वम्, ८. ५२
यमुनायां मस्य, २. ३	शकस्तरवअतीराः, ८. ७०
यथि तदर्गान्त्यः, ४. १७	शद्ग्लपत्योर्डः, ८. ५१
यष्ट्यां लः, २. ३२	शरदो दः, ४. १०
यावदादिषु वस्य, ४. ५	शशोः सः, २. ४३
युक्तस्य, ३. ९	शस एत्, ५. ३९
युधिष्ठिरोर्जः, ८. ४८	शीकरे भः, २. ५
युष्मदस्तु तुमे, ६. २६	शृगालस्य शिआल, ११. १७
राशो राचि टाडसिड्सुडिषु वा, १०. १२	शोषाणामदन्तता, ८. ७१
राजथ, ५. ३६	शोषादेशयोद्दित्वमनादौ, ३. ५०
रुदेवः, ८. ४२	शोषं माहाराष्ट्रीवत्, १२. ३२
रुचेन्धमौ, ८. ४९	शेषः संस्कृतात्, ९. १८
शादीनां दीर्घता वा, ८. ४६	शौरसेनी, १२. १
रो रा, ४. ८	श्वत्सप्सां छः, ३. ४०
रेअरोहिरे संभाषण, ९. १५	श्वशुश्वशानयोरादेः, ३. ६
र्तस्य टः, ३. २२	श्रदेष्वो दहः, ८. ३३
र्यज्योर्य्यः, ११. ७	श्रुतादीनां त्रिष्वप्यनु, ७. १७
र्यश्व्याभिमन्युषु जः, ३. १७	श्रुहुजिलधूनां णोऽन्त्ये हृस्वः, ८. ५६
र्यस्य रिअः, १०. ८	
लवणनवमल्लिकयोर्वेन, १. ७	षट्शावकसपूर्णानां छः, २. ४१
लादेशो वा, ७. ३४	षसोः वाः, ११. ३
लिहेलिज्जः, ८. ५९	ष्कस्कक्षां खः, ३. २९
लोपोऽरप्ये, १. ४	ष्टस्य टः, ३. १०
	ष्टस्य सटः, १०. ६

ष्टाभ्यागानां ठाथ, C. २५
 ष्टस्य फः, ३. ३५
 ष्टपाशमविस्मयेषु ग्रहः, ३. ३२

 सटाशकटकैटभेषु ढः, २. २१
 संघावचापल्लोपविदेषा, ४. १
 समासे वा, ३. ५७
 सर्वज्ञतुल्येषु जः, ३. ५
 सर्वज्ञेऽङ्गितयोर्णः, १२. ८
 सर्वनामा डेः सिं वा, १२. २६
 सर्वत्र लवराम्, ३. ३
 सर्वदर्जेस एत्तम्, ६. १
 संख्यायां च, २. १४
 संज्ञाया वा, २. ४५
 सि च, ३. ३७
 सुपः सुः, ५. १०
 सुभिसुप्रसु दीर्घः, ५. १६
 शू कुत्सायाम्, १. १४
 सूर्ये वा, ३. १९
 सेवादिषु च, ३. ६८
 सोविन्दुर्नुंसके, ५. ३०
 स्तम्भे खः, ३. १४
 स्तस्य यः, ३. १२
 त्रियामात्, ४. ७
 त्रियामात् एत्, ५. ६२

त्रियामित्थी, १२. २२८
 त्रियां शस उदोतौ, ५. १९
 स्थिरिष्ठः, १२. १६
 स्थाणावहरे, ३. १५
 ष्टस्य सनः, १०. ७
 ष्टुषायो ष्टः, २. ४७
 खेहे वा, ३. ६४
 ष्टस्य सर्वत्र स्थितस्य, ३. ३६
 स्फटिकनिकपचिकुरेषु कस्य हः,
 स्फटिके लः, २. २२
 स्फटिच्चल्लोर्वा, C. ५ ३
 स्फोटके, ३. १६
 स्मरतेर्भरसुमरौ, ८. १७
 स्मरते: सुमरः, १२. १७
 स्तस्तिमोरद् वा, ६. १५
 स्तो डसः, ५. ८
 हन्तेर्मः, C. ४५
 हरिद्रादीमां रो लः, २. ३०
 हथ सौ, ६. २४
 हु क्षु निश्चयवितर्कसंभावनेषु, ९
 हु दानपृच्छानिर्वाणेषु, ९. २
 हकोहरिकरौ, C. ६०
 हृदयस्य हडकः, ११. ६
 हृस्तण्डणभ्रां ष्टः, ३. ३३
 हङ्गहां नलमां स्थितिरूर्ध्वम्, ३.

